

Əbülfət HƏSƏNOĞLU

NƏSİMİ
“ƏNƏLHƏQ”QININ
KÖKLƏRİ

ƏBÜLFƏT HƏSƏNOĞLU

*Sevə bilib, sevilərək tac almışam.
Pulomla yox, namusumla bac olmuşam.
Elm, iman yollarında kamilləşib,
Mənəviyyat dünyasında ucalmışam.*

**NƏSİMİ
«ƏNƏLHƏQ» QİNİN
KÖKLƏRİ**

«NURLAN» NƏŞRİYYATI

B A K I - 2 0 0 4

Kitabın işıq üzü görməsində göstərdiyi diqqət və qayğıya görə, əzizim Qəribov Afər Qərib oğluna dərin minnətdarlığımı və təşəkkürümü bildirirəm.

Qoy elm yolunda sərf olunan bütün xərclərin əvəzini Allah artıqlaması ilə yetirsin!

MÜƏLLİF

Redaktoru: *İsmayıl İMANZADƏ*

Əbülfət Həsənoğlu.

Nəsimi «ənəlheq»qinin kökləri. Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2004-cü il. 100 səhifə.

Bu kitab İmadəddin Nəsimi yaradıcılığını və onun fəlsəfəsini dərin məhəbbətlə sevən Əbülfət Həsənoğlunun təsəvvüf, sufilik və hürufilik baxımından olduqca uğurlu tədqiqat işidir.

Müəllifin təqdim etdiyi nümunələrə verdiyi şərhlər yeni olması ilə böyük maraq doğurur.

«Nəsimi «ənəlheq»qinin kökləri» az araşdırılmış dahi şair İmadəddin Nəsiminin dini etiqadını və həqiqi obrazını oxuculara təqdim etməsi ilə təqdirəlayiqdir.

H $\frac{463000000-80}{N-098-2004}$ *Qrifli nəşr*

© Ə.Həsənoğlu, 2004.

MÜƏLLİFDƏN

Ey ulu idrak sahibi dahi Nəsimi, vürğunun olduğum gündən nələri öyrətmədin sən mənə?!..

Görməyi öyrətdin, — bəsinin, idrakın gözü ilə görməyi. Yüksək elmlilik və daxili zənginliyin sayəsində ilahi eşq yolçularının öz məşuqlarına qovuşma yolunu öyrətdin, yəni könül məracını anladın mənə.

İcməyi öyrətdin, — eşqin və elmin bədəsindən içib məstlik (kamillik) məqamına yetməyi öyrətdin mənə.

Danışmaq öyrətdin, — həyat bahasına başa gəlsə belə, həqiqəti danışmağı.

Susmağı öyrətdin, — nadan meydanında susmağı.

Toxluq öyrətdin, — dünya malına qarşı toxluq və ikrah.

Aclıq öyrətdin, — kamilləşmə yolunda qoşa dənizə (bəhreyn) bənzər gözlərin elmə olan aclığını.

Məhəbbət öyrətdin mənə, — Allaha məhəbbət və imanı kamillik.

Nifrət öyrətdin, — nadanlığa, riyakarlığa, dönüklüyə və yalana nifrət.

Duymağı öyrətdin mənə, — ən incə mətləb və mənalari, pis ilə yaxsını, bu günü, əbədiyyəti və onların fərqi anlayıb düzgün seçim etməyi öyrətdin.

Ey mürsüdüüm, bütün bunlar üçün Sənə borcluym.

«Kamilliyə gedən yol» kitabında qısa olaraq İmadəddin Nəsiminin həyatı, yaradıcılığı, dini etiqadı, sufilik, hürufilik təriqətləri barəsində bəzi məlumatlar verilmiş, şairin «Ənəlheq»-qi və «iki dünya»-sı açıqlanmışdı. Kitabın oxucularından aparılan araşdırmaları yüksək qiymətləndirənlərlə yanaşı, konservativ mövqedən çıxış edərək, həmişə olduğu kimi, deyilmiş yeni fikirlərlə razılaşmayanlar da olmuşdur.

Belə hesab edirəm ki, göstərdiyim nümunələr, izah və əsaslandırılmalar qənaətbəxş olmamışdır.

Ona görə də, bu mövzuya yenidən qayıdıb «Kamilliyə gedən yol» kitabında yazılanları əsas tutaraq araşdırmalarımı daha əhatəli və geniş verməyə cəhd göstərmişəm. Həm də bu zaman Nəsiminin «iki dünya» yox, «ikən dünya» yazdığını iddia edənlərə ətraflı cavab verməyə çalışmışam.

Görmək istədiyim iş az araşdırılmış təsəvvüf fəlsəfəsi və sufi təlimi ilə əlaqədar olduğundan çətinlikləri tam anlayıram, ancaq böyük şairimizə marağı artırmaq, yaxud, Nəsimisəvərlərə yeni çıxır, yeni istiqamət göstərə bilmək arzusu ilə bu «keçilməz meşədə» xırdaca bir iz açmaq niyyətindəyəm.

Dahi şairə böyük abidə ucaldılması işində mən də bir kərpic qoymaq istəyirəm.

Xalqımızın böyük şairi Rəsul Rza demişkən:

«Bu möhtəşəm əbədi — elmi abidənin gözəl, dəqiq, maraqlı və uzunömürlü yaranmasında bir kərpic qoynun da, yüz kərpic qoynun da zəhməti hörmət və təqdirə yad edilməlidir».

Bütün xoş niyyətli insanların arzularının həyata keçməsi üçün Allah köməkləri olsun!

«HEÇ KİMSƏ NƏSİMİ SÖZÜNÜ FƏHM EDƏ BİLMƏZ»...

Əbülfət Həsənoğlu (Ədilov) İslam aşiqi Nəsimi poeziyasının vurgunudur, şairdir.

Baxmayaraq ki:

**Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq.**

Nəsimi sözünün «quş dili» ixtisasca mühəndis olan Ə.Həsənoğlunu qətiyyənlə qorxutmamış, fəlsəfi düşüncəsinin mürəkkəbliyi, bədii irsinin sirliliyi onu özünə cəlb etmişdir.

Bir çox məsələlərin açımı (şairin təxəllüsləri, dünyagörüşü, «məndə sığar iki cahən» deyiminin ənənəvi yozumu və s.) suallar doğursa da, kitabın tələbkar oxucular üçün maraqlı olacağına əminəm.

Bildiyimiz kimi ezoterik bilgi orta əsr İslam mədəniyyətinin özəyidir, onun sirliliyi, gizli dilini (məsələn, hürufilərin «quş dili») Nəsimi şerinin obrazlı dilinə keçirir. Məhz hürufiliyin ezoterik bilgi sistemini Varlığa qovuşmağın mahiyyətinə inisiyasiya ritualını hazırlamışdır.

Nəsimini dərk etmə, Nəsimi məqamına çatma yolunda istənilən şərhçini çətinliklər gözləyir. Təsəvvüf və irfan simvollarının çağdaş dilimizə adekvat şəkildə verilməsi indi də xeyli çətinliklər tələb edir, müəyyən anlaşılmaqlara gətirib çıxarır.

Məsələn götürək əl-Ərabinin hazırladığı «vəhdət əl-vücuda» konsepsiyasını. Həmin məşhur formulu Avropa dillərinə adətən «Varlığın vəhdəti, bütövlüyü» (oneness, unity of being, existence) kimi tərcümə edirlər və bu zaman unudulur ki, «vücuda» anlayışı daha çox Varlığı axtarış amili ilə, onu qavrama, seyr etmə duyğusu ilə bağlıdır. Ona görə də «vəhdət əl-vücuda» anlayışını «Varlıq bütövlüyü, seyr etmə» kimi vermək lazımdır.

Hürufiliyin mistik bilgiler paradixmasında Allah, Ənləhəq, Mən, Fəzl, Nəsimi, Cahan, Leyli və başqa simvolik şifrlərin, Kainat, Kosmos, Mütləq Harmoniya, huri və qılmanın bulunduğu cənnət, maddi və ruhi aləmin birgəliyini göstərən ilahi, müqəddəs sözlərin — simvolların bərpası bu gün də elmimiz qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir.

Bizə məlum olan odur ki, hürufilik Quranın şərhində, insan və dünya haqqında düşüncələrdə hərf və rəqəmlər vasitəsi ilə şərhə üstünlük verir ki, bu maddi aləmin sirlərini, adi gözle görünməyənləri, gizliyənləri aşkara çıxarmaq üçündür. Aləmi-qeybin sirləri Allah və ruh (ağıl və eşq) haqqındakı qənaətlərdə, insan və kainatın yaradılışı barədəki mulahizələrdə hürufilik vəhdəti-vücd fəlsəfəsinə əsaslanır.

«Vücd» ərəbcə «axtarmaq, hiss etmək, duymaq» mənalarının da olub «vcd» kökündən törəmədir və bu felin semantik dəyəri İslam mədəniyyətində sufi konsepsiyasının təməlinə durur. Ərəb dilinin semantik strukturu və qrammatikası, sufi terminologiyası kontekstində «vücd» anlayışı sufinin, mistikin eskatik durumunu bildirir.

Xatırladaq ki, Nəsiminin farsca divanında irfani dəyərlər aşkar təlqini xarakter daşıyırsa, türkcə divanında poetik düşüncə «bət-nində» verilir. Ecəzkar Nəsimi şerinin məcazlar sistemi, gizli mənalar dünyası hürufiliyin təbliğ-təlqinə xidmət edirdi. Üstəlik türk şerinin enerjisi, qüdrətli intonasiya potensialı bu çoxqatlı, as-sosiativ çoxmənalı fəlsəfəni daha da qutsallaşdırır, onu orta esrlərin maqik-sakral mətnlərin çevrəsinə qatır:

**Aləmdə bu gün səncləyin yar kimin var?
Gər «var» desəm, yox demərəm, var? Kimin var?**

**Didari-məcəzi bulunur aşıqə min-min,
Bir məncləyin «Məxzəni-əsrar» kimin var?**

Hürufilik və irfan (təsəvvüf və irfan ilkin qaynaqlarda sinonim kimi işlədilir) Nəsimi dünyagörüşünün, Nəsimi şerinin qoşa qütb-

ləridir (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu məfkurəyə xidmət edən-lər özlərinə hürufi yox, «əhli-Fəzl» demişlər. Hürufdan (ərəbcə «hərflər») törəmiş bu ad heç də təriqətin öz nümayəndələri tərəfindən rəqəbətə qarşılanmamışdır).

**Əzəldən piri-eşqin sərvəriyiz,
Təriqi-əhli Fəzlin rəhbəriyiz.**

Nəsimi şerinin bir əsas mövzusu da var — Ad vəsfi, yəni ilahi Adların vəsf edilməsi. Əgər belə demək mümkünə, təsəvvüf mədəniyyəti Ad vəsfi mədəniyyətidir. Ad vəsfi — İslam yoludur, dünyanı dərkən ilk və daha vacib aspektidir.

Nəsimi Adları öyür, şərefləndirir. Allahın adı, Fəzlullahın Adı insanın varlığının ontoloji bəraətidir. Və Nəsimi hürufiliyi təbliği yöndə yazdığı şerlərində Fəzlullahı vəsf edəndə onu Allahın özü, dünyanın yaradıcısı hesab etmir, onu «yarın (Allahın) bədəli», əvəzi saydığını bildirir. Bu qənaətin özü də Qurana söykənir (Bax: «Bəqərə» surəsi).

Nəsimi sözünün dərkə iç-dış halallığını sevər. İnsanın içi saf olsun görək!

**Hər kim istər kə'bəni etsin təvaf,
Həm içi safı görək, həm dışı saf.**

Bizim tanıdığımız Əbülfət Həsənoğlu Allahımızın, Peyğəmə-bərimizin (s.a.s.), Nəsimimizin həsrətini çəkməyə layiqdir!

O həm də «Ənləhəq» deyib insanı Tanrı səviyyəsinə ucaldan Həllac Mənsur təsəvvürlərinin, Nəimi fikirlərinin həsrətini çəkir.

Ənləhəq yalnız estetik-etik anlam deyil, həm də ilk növbədə düşüncə kateqoriyasıdır.

Həllac Mənsurun «Ənləhəq» sözü həqiqətin bəraətidir. Son-ralar İslamın poetik təcrübəsi bu fikirlə razılışmaqla, onun onto-loji mənasına obrazlı, metaforik qiymət verdi. Düzdür, Həllac Mənsurdan fərqli olaraq, bir çox şairlər Zatin teofor adında dayanıb qalmadılar, çünki onları Həqqə münasibətdən daha çox, Var-

lığın (vücudun) Həqqə münasibətini izah edən metaforik (məsələn, ənaş-şərq, ənəl-bəhr, ənəs-sənəm və s.) maraqlandırır.

Əbülfət Həsənoğlu Nəsiminin «Ənəl-həq» dünyasına «girmək» üçün Həqiqət, Eşq, Elm və vücudun qarşılıqlı münasibətlərinə aydınlıq gətirməyə çalışır. Bir çox mənalarnın, rəmzlərin açımını (yozumunu) Quran təfsirləri və təsəvvüfdən qaynaqlanan ideyalarla əlaqələndirir. Hətta nə qədər poetik görünşə də, İsa Hüseynovun «Safağ» elmini araşdırmaya cəlb edir.

Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, təsəvvüf fəlsəfəsi yaradılışın səbəbini, kainat qanunlarını, Yaradandan yaradılmışa, məxluqun xaliqə münasibətini, Yaradana qayıdış istəyini eşqdə görür. Nəsimi şəri də ilahi Eşqdən yoxruluşdur.

İçində Tanrı eşqi yaşadanlara salam olsun!

Nəsimi eşqi yaşadanlara salam olsun!

Həm içi saf, həm dışı saf olan Əbülfət Həsənoğluya salam olsun!

Rüstəm KAMAL,
*Mingəçevir Politeknik İnstitutunun
kafedra müdiri, dosent.
Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü.*

NƏSİMİNİN HƏYATI BARƏDƏ QISA MƏLUMAT

Azərbaycan xalqının dahi şairi İmadəddin Nəsimi (əsl adı Seyyid Əli) gənc yaşlarında ərəb və fars dillərini öyrənmiş, dinlərin tarixi, məntiq, riyaziyyat və astronomiya elmləri sahəsində dərin bilik qazanmış, ayrı-ayrı dinlərə aid olan müqəddəs kitabları (Tovrat, Zəbur, İncil və Quran) oxuyub mənimsəmiş və bu kitabların dərin fəlsəfəsində öz əsərlərində istifadə etmişdir. İslam dinini, onun tarixini, dini əsəti, rəvayət və əfsanələri mükəmməl bilən şair təsəvvüf təliminin yayılmasında bu qaynaqlardan ustalıqla istifadə etmiş, yeri gəldikdə İslam dininin (ümumiyyətlə, bütün dinlərin) qatı düşməni olan mövhumatçı və xurafatçıları kəskin tənqid etmişdir.

İ.Nəsimi dərin fəlsəfi biliyə malik olduğundan təsəvvüf təlimi ideyalarından qəzəllərində geniş istifadə etdiyinə görə Azərbaycan ədəbiyyatında fəlsəfi qəzəlin banisi sayılır.

Hələ gənc yaşlarından Nəsimi insan ucalığını dərk edərək, bunun təsdiqində duran, İslam dinində sufilik adlanan elmi-fəlsəfi cərəyana qovuşaraq məşhur sufi şeyxi Həllac Hüseyn İbn Mənsuru (858–922) özü üçün ideal, nümunə seçmişdir. Şair H.Mənsuru ən yüksək insanlıq nümunəsi kimi sevmiş, bu sevgisinə ömrü boyu sadiq qalmış, hətta ilk şerlərini «Hüseyni», «Seyyid Hüseyni» təxəllüsləri ilə yazmışdır.

Nəsiminin həyatına, dünya görüşünə və yaradıcılığına kəskin təsir edən amillərdən biri də onun 1386-cı ildə hürufiliyin banisi Şeyx Fəzlullah Nəimi Təbrizi ilə rastlaşması olmuşdur ki, nəticədə şair sufi təriqətinin hürufilik cərəyanını qəbul etmiş, böyük müridin (təriqət başçısı, müəllim) müridi olmuş ona yüksək hörmət, sədaqət göstərmiş və müəlliminin şərəfinə Nəsimi (xəlif meh) təxəllüsünü qəbul etmişdir. Nəsimi sözünün digər mənası «yenilməz» deməkdir.

Hürufiliyin çətin dərk olunan fəlsəfi, rəmzi və sirlə ifadələri, o cümlədən, «ənəlhəq» (haqq mənəddir) kəlamı Nəsimini daimi təqiblərə məruz qoymuş və 1417-ci ildə Hələb şəhərində dərisi diri-diri soyularaq edam edilmişdir.

Bütün ömrünü müsəlman kimi yaşayıb, həyatını Allahın, Quranın və İslamın təbliğinə sərf edib, yüksək əxlaqlı insan (kamil insan) yetişdirilməsi yolunda hər şeydən keçən İmadəddin (mənası dinin dirəyi) Nəsimi öz xalqına, eləcə də, bütün dünyaya allahsız kimi tanıdılmışdır. Belə təqdimata çox güman ki, şairin az araşdırılıb öyrənilməsi və Sovet dövrünün ateist atmosferinin doğurduğu, özünə əlverişli olan bəzi amillər səbəb olmuşdur.

Birinci səbəb, şairin İslam fanatist ruhaniləri tərəfindən qəbul edilməməsi və kafir (Allaha özünü şərik qoşan) tanıdılaraq edam edilməsi olmuşdur. Söz yox ki, bu məsələdə hürufilərin öz fikirlərini gizli şəkildə, rəmzlərlə vermələri və sirlə «Ənəlhəq» böyük rol oynamışdır.

Fikrimi əsaslandırmaq üçün bu gün bizə məlum olan bir neçə hürufi rəmzini misal göstərmək istəyirəm: saç (zülfi — sirlə, sehirli aləm; şərəb — elm; saqi — elmi yayan (dərviş, müəllim); xumar (məst) — həqiqəti dərk edən, kamil; namaz — vəzifəli şəxslərlə aparılan danışıqlar; meyxanə — bədhətən deyilən, dini və onun mənbələrini təbliğ edən şer növü və sair...

Meydən, meyxanədən danışan və «Ənəlhəq» söyləyən şair dövrünün ruhaniləri üçün qəbulədiməz idi. Ancaq Nəsiminin «dinsizliyini» sübut etmək o qədər də asan deyildi.

O dövrün ərəb tarixçiləri Hələb şəhərində qurulmuş məhkəmə və şairin öldürülməsi barədə çox maraqlı qeydlər etmişlər. Onlar göstərirlər ki, mühakimə zamanı yüksək rütbəli alim ruhanilərdən biri İbn Şanqaşül Hənəfi İ.Nəsimini kafir adlandıraraq onu öldürməyi tələb edir. Bu zaman Şeyx İzzəddinin naibi, dini mühakimə məsələlərində böyük nüfuz sahibi olan Şəmsəddin Əminüddövlə ona bildirir ki, sən öz iddiasını sübut etməlisən, əgər sübut edə bilməsən özünü öldürəcəyik. Çox çətin bir vəziyyətdə qalan İbn Şanqaşül Hənəfi iddiasından əl çəkir və çıxıb gedir. Çünki Nəsiminin hərtərəfli, dərin dini bilgiləri və məntiqi qarşı-

sında dayanmaq, ona qarşı olmayan bir şeyin isbatına çalışmaq ən azı ağılsızlıq olardı və hər kəsə məğlubiyyət gətirərdi.

Buna baxmayaraq, Şəhabəddin İbn Hilal adlı bir nəfər tapılır ki, Nəsiminin ölümünə fitva yazıb imzalayır və onun yerinə yetirilməsini tələb edir. Onun fitvası ilə bir çox ruhanilər razılaşmasa da, məhkəmə günü təyin olunaraq Nəsimi zindana göndərilir. Bir qədər sonra, Sultan Müəyyəd məktub göndərərək əmr edir ki, Nəsiminin dərisi soyularaq edam edilsin. Hələb hakimi Yaşbək məhkəməni dindirilməsi aparmadan əmri icra edir.

Göründüyü kimi Nəsiminin «kafir»liyi məhkəmə yolu ilə təsdiq edilməmiş, ancaq bir nəfərin iddiası və ona yaxın olan digərinin hökmü ilə həyata keçirilmişdir. Tarixçilərdən birinin yazdığına görə, Nəsiminin edamından sonra Hələbdə camaat öz gözü ilə görə ki, meyid ortada olduğu halda, şəhərin səkkiz qapısının hər birindən dip-diri Nəsimi çıxıb və qeyb olub. Bu Allahın möcüzəsi idimi?!..

Şairin dinsiz kimi qələmə verilməsinin ikinci bir səbəbi, sovet hakimiyyəti dövründə İslam dininin hərtərəfli sıxışdırılaraq dinsizlik səviyyəsinə endirilməsi olmuşdur. Bu dövrdə bütün təbliğat dinimizə qarşı yönəldildiyindən, böyük şəxsiyyətlərin yaradıcılıqlarının həqiqi təhlili əks təsir göstərə biləcəyindən böyük ciddi-cəhdlə qarşısını almağa çalışmışlar.

«Fizuli yaradıcılığında quran rəvayətləri» kitabının (1995) müəllifi Aida Qasımova çox qiymətli həqiqəti belə ifadə etmişdir: «Soni vaxtlaradək ateist təbliğata çıxaran ölkəmizdə bir çox klassiklərə, ateist, dinsiz donu geydirilməyədi onlara çap olunmaq və geniş oxucu kütləsi ilə tanış olmaq imkanı verilməzdi»

İmadəddin Nəsimiyə geydirilməsi və qondarma geyim, onu XVIII əsrdə bir termin kimi ortaya çıxması «panteist» damğası ilə damğalamağa şərait yaratmışdır. Mən qəti deyə bilərəm ki, Nəsimi panteist olmamışdır. Bunun həqiqət olduğu sonrakı açıqlamalarda aydın olacaqdır.

Şairin dinsiz kimi tanınmasının üçüncü amili bir qədər ikinci səbəblə bağlıdır. Nəsiminin araşdırılması və öyrənilməsi onun anadan olmasının 600 illik yubleyi ərəfəsinə, yəni XX əsrin 70-ci

NƏSİMİNİN DİNİ ETİQADI

illərinə təsadüf etmişdir. Həmin dövrdə respublikamızda «Quran» və İslam fəlsəfəsini dərinləndirən, dini fikirlərin şərhini verə biləcək ədəbiyyatçılarımız demək olar ki, yox düşmüşdü. Azlıq təşkil edən hərtərəfli biliyə malik elm adamları «böyük qardaşlarımız» tərəfindən sıxışdırılaraq belə işlərdən düşülmüş şəkildə kənarlaşdırılırdılar. Nəticədə xalq öz soy kökündən, tarixindən, mənəviyyatından və başlıcası həqiqətdən ayrı salınmış bixəbər yaşayırdı.

Elə bu səbəblərdən Nəsimi poeziyası 70-ci illərdə tələsik və yanlış araşdırılmış, onu dinsiz, kafir, panteist, özünü, yaxud kimi isə Allaha şərik qoşan şəxs kimi ictimaiyyətə təqdim etmişlər.

Görkəmli ədəbiyyatşünas və tənqidçi Həmid Araslı «İmadəddin Nəsimi» (Bakı, 1972) kitabı və onun Nəsimi poeziyasına verdiyi bəzi şərhlər yuxarıda göstərilən səbəblərdən dahi şairi öz xalqına hərtərəfli tanıdığını bilməmişdir. Həmin sovet dünyası baxışı şəraitində professor C.Qəhrəmanov da Nəsimi poeziyasının xalqımıza çatdırılması yolunda çox böyük işlər görmüşdür.

1990-cı ildən, xüsusən respublikada müstəqillik əldə olunduqdan sonra Nəsimi poeziyasının araşdırıcıları bəlkə də, H.Araslı kimi karifeyin yazdıqlarının müqabilində yeni söz deməyə cəsarət etməmiş, yaxud İslam dinini bilmədiklərindən bir çox mahiyyətləri açıqlamaqdan yan keçmişlər.

Nəsimi haqqında fikir söyləməzdən əvvəl onun hüruflı olduğunu, hürufiliyin sufi təriqətinin 12 cərəyanından biri (Şirvan din xadimi Şeyx Əzəmin fikrincə iki zərərlişindən biri) kimi tanıdığını və sufilik İslam dinində bir təriqət (yol) olmaqla təsəvvüf təlimi fəlsəfəsindən bəhrələndiyini bilmək minimum vacib şərt-dir.

Artıq elm aləminə yaxşı məlumdur ki, Nəsimi İslam dininin sufi təriqətini qəbul etmiş, sonradan banisi Fəzlullah Nəimi olan hürufi cərəyanını bəyənib seçmiş, kökü təsəvvüf fəlsəfəsinə əsaslanan təlimin Şirvanda, Bakıda sonra isə bütün Şərqdə yayılmasında böyük xidmətlər göstərmişdir.

Hürufiliyin Şirvanda boy atıb, Bakıda yayılmasının bir əsas səbəbi vardı ki, o da Şirvan şahı İbrahimin gizli siyasəti ilə əlaqədar idi. Şirvan şahı dövrünün çox güclü siyasətçilərindən sayılır. Belə olmasaydı, 1382-ci ildə çox ustalıqla qiyam təşkil edib hakimiyyətə gələ bilməzdi.

Səlnaməçilərin yazdığına görə, 1382-ci ilin baharında Şirvan camaatı qiyam qaldıraraq Kəsrani sülaləsinin hakimiyyətini devirəndə İbrahim cütlə yer əkirmiş və guya heç nədən xəbəri yox imiş. Qiyamçılar hakimiyyəti devirib özlərinə şah axtarılanda Manüçöhr nəslindən (Manüçöhr II, 1096-1120) olan rəncbər İbrahim yada düşür və onu əkin sahəsinin kənarında bir ağacın altında yorğunluqdan yatmış vəziyyətdə tapırlar. Qiyamçılar Əmir Teymurun və şimaldan Toxtamışın hücumlarından qorunmaq üçün özlərinin adamını hakimiyyətə gətirirlər.

O vaxtlar Şirvanda çox məşhur olan Katibi adında şair şahı qəsidələrlə qarşılımış və ən yüksək ətəm — on min qızıl dinar almışdı. Tacqoyma mərasimi zamanı qiyam başçıları Katibidən şahı türk dilində mədh etməyi tələb etmiş, o isə tək bir misra «Tikandan bərgi-gül hasil olmaz», — deyib məclisi tərək etmiş və sonrakı ömrünü sərxoşluqda keçirmişdir.

İbrahim öz uzaqqövrənliyi ilə Əmir Teymurla müqavilə bağlamağa nail olur və nəticədə Şirvanı qırqın və dağıntılardan qoruya bilir. Səlnaməçilərin yazdığına görə bu hadisə 1386-cı ilin payızında olmuşdur. Qarabağa Əmir Teymurun hüzuruna gedən İbrahim şahla küllü miqdarda ipək, cavahirat və 8 qul aparır. O dövrdə

«Doqquz səyyarə» (planet) rəngində doqquz qul ən yüksək bəxşiş sayılırdı. İbrahimdən qulun sayı nə üçün səkkiz olduğu soruşulduqda, doqquzuncunun özü olduğunu söyləməsi Teymura çox xoş gəlir.

İbrahimin Teymurla müttəfiqliyi onu Toxtamış və İldırım Bəyazidin hücum təhlükəsindən qorumuş olur.

Müqavilə münasibəti ilə keçirilən şənlikdə çoxlu divanlar oxuyub, sözə qiymət verməyi bacaran İbrahim Katibdən sonra layiqli bir şair görmədiyinə təəssüflənir və Bakı hakimi Hacı Firudun haradansa 16-17 yaşlarında olan Nəsimini tapıb gətirir. Yaxşı tərbiyə görmüş, iri gözlü, ağ bənizli, şah hüsurunda əsla sızılmayan bu yeniyetmə təmkin və ləyaqətlə danışmağa başlayıb, şahı tərif etməyə layiq sözü olmadığını söyləyir. Hacı Firudunu sıxıntı içərisində gördükdə isə, məclisdə oturub qızıl camdan zərrab içən Katibiyə baxıb, yaşına uyğun olmayan arifanə təbəssümü ilə: «Amma tikandan bərği-gül hasil edə bilərəm», — deyərək söz sərrafı olduğunu sübut edir.

Hakimiyyətə gəlişindən bir il qabaq İbrahim Təbriz, Marağa, Dəhhərqan, Maku, Xoy, Urmiya, Miyanə, Ərdəbil, Mərənd, Naxçıvan, Ordubad, Astarabad, Gəncə cəmi əlli şəhərdə gəzmiş və dünyanı təmin edəcək bu şəhərlərə varlığı ilə vurulmuşdu. Hakimiyyətə gəldikdən sonra isə mərkəzi Təbriz olan əlli şəhərli gözəl diyarın hökmdarı olmaq arzusu qəlbine hakim kəsilmişdi.

Bu arzuya çatmaq üçün İbrahimin yaxınları onun nüfuzunu yaymağa başlayanda sənətkarlar və ustabaşılarla danışıb onlardan şaha vəd çatdırmışdılar ki, əgər İbrahim nə vaxt, hansı şəhərə sahib-səltənət kimi qədəm bassa bütün əhali (sənətkarlar və kasıb kütlə nəzərdə tutulur) onu böyük təntənə ilə qarşılayacaq və ona dayaq olacaqlar.

Həmin vaxt sənətkarlar içərisində böyük nüfuzu olan bacarıqlı papaqçı Şeyx Xorasani ləqəbi ilə öz yeni ideyalarını yayan tanınmış şair Fəzlullah Nəimi də vardı.

Yeni, hürufi ideyalarına görə hər tərəfdən sıxışdırılan Fəzlullah Nəimi gizli söhbətlər və sövdələşmələr əsasında məhz Şirvanə hicrət etdi və burada İbrahimin gizli havadarlığı ilə elmini ya-

yıb, hürufiliyi gücləndirmək üçün imkan tapdı. Hətta, F.Nəimiyə Bakıda gizli iqamətgah da verilmişdi. Elə bu səbəbdən hürufilər Bakını «İşiqsaçan pir, səcdəgah», Şirvanı isə «Nicat yurdu» adlandırırdılar.

Hürufilərlə məxfi yaxınlıq əlli şəhərli diyar arzusuyla yaşayan İbrahim şah siyasətinin üçüncü bir istiqaməti idi.

Belə bir ədəbi, siyasi və dini mühit, həm də Nəimi kimi dünyagörmüş yetkin şair, kamil insan, gənc Nəsiminin taleyinə qismət olmuşdu. Söz yox ki, bütün bunlar şairin dünyagörüşünə, dini etiqadına fəlsəfi baxışlarına ciddi təsir göstərərək onun kamilləşməsinə və uralığına səbəb oldu.

Nəsiminin dini etiqadı dedikdə, onun əsl müsəlman olması və İslam dininə təəvvüf fəlsəfəsi baxımından yanaşılması nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Şair məntiqli şəriət şərtləri əsasında müsəlman olduğunu bir qədərində belə ifadə edir:

**Şirri-zatın gövhəriyəm mən müsəlman olmənam,
Əhli imanəm, yaqinəm, mən müsəlman olmənam.**

**Məscidi mehrabü minbəl ol mənim sinəmdədir,
Mən anın hərfin oxuram, mən müsəlman olmənam.**

**Ol mənim atam, dəxi anam müsəlmandır vəli,
Bu şəriət şərti ilə mən müsəlman olmənam.**

**Şəriətdən, təriqətdən çox kitabı oxuyun,
Ol kitabı mən bilirəm mən müsəlman olmənam.**

**Ey üzü Kəbə cəmalın rəhmətən-lilaləmin,
Səndən özgə kimsənəm yox, mən müsəlman olmənam.**

**Mən səni bildim, tanıdım, səcdəyi-şükr eylərəm,
Canımı qurban verdim, mən müsəlman olmənam.**

**Aşkar bildim, tanıdım küfri-iman xansıdır,
Küfri verib iman aldım, mən müsəlman olmənəm.**

**Kəbəni bütxanədən fərq eyləyən gəlsin bəri,
Bu sözün küfri nədir ki, mən müsəlman olmənəm.**

**Mən Nəsimi həqqi buldum, həqqə iqrar eylədim,
Çün müvəhhid mömün oldum, mən müsəlman olmənəm.**

Məncə, sərhə ehtiyac yoxdur, şair müsəlman olduğunu və onun şərtlərinə əməl etdiyini gözəl bir ustalıqla çatdırıb.

Qezəldə sonuncu beytə diqqət yetirin:

Haqqı tanımaq və haqqı iqrar etmək imanın altı şərtinin qəbul edilməsi və İslamın beş şərtindən birincisinin yerinə yetirilməsi deməkdir.

Müsəlman olmaq üçün üç amilin — inam, iman, iqrar — sözsüz və şərtsiz qəbul olunması ən başlıca şərtidir.

İnam qəlbədən gəlməli, şübhələrdən tam uzaq olmalı və insanın varlığına hakim kəsilməlidir.

İman imanın nə üçün olmasını, yəni, nəyə heç bir şübhə gətirmədən, qeydsiz-şərtsiz inanmağın vacibliyini bildirir.

İmanın altı şərti aşağıdakılardır: «Əmənti billəhi və mələiketuhu, və kutibihu, və rusiluhu, və-l-yaumi-l-əxiri və bi-l-qadiri xeyri-hu və şərrihu min –Allahi Təalə».

1. Allaha (onun birliyinə, şəriki olmadığına) inandım;
2. Onun mələklərinə (mələklərin varlığına) inandım;
3. Onun kitablarına (kitabların səmavi olmasına) inandım;
4. Onun rəsullarına (Peyğəmbərlərin varlığına) inandım;
5. Onun axirət gününə (bu dünya və o dünyanın, cənnət və cəhənnəmin varlığına) inandım;
6. Qəder və qismətin, xeyir və şərin Allah-Taaladan olmasına inandım.

Quranın (Göstərilən nümunələr, surə və ayələr, bundan belə Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev «Quran»ın tərcüməsi

kitabının əsasında götürüləcək) «Ən-nisa» surəsinin 136-cı ayəsində deyilir: «Allaha və Peyğəmbərinə, onun öz Peyğəmbərinə endirdiyi kitabə və ondan əvvəl nazil etdiyi kitablara iman gətirin: Allaha onun mələklərinə, kitablarına, Peyğəmbərlərinə və axirət gününə inanan şəxs şübhəsiz ki, çox azmışdır».

İmanın qeyd olunan şərtlərini qəbul edib onlara tam varlığı ilə inanan insan «İmanı kamil», hansı bir şərtəşə şübhə ilə yanaşan kəs isə «İmansız» adlanır.

Iqrar — ancaq imanı kamil insanlara aiddir. Yəni, iman və iman şərtlərini qəbul etmiş imanı kamil insan kəlməyi-şəhadəti iqrar etməklə (dil ilə söyləməklə) islamın beş şərtindən (kəlməyi-şəhadət, namaz, oruc, həcc və zəkat) birincisini yerinə yetirərək müsəlman olduğunu təsdiqləyir.

Quranın «Əz-Zummər» surəsinin 33-cü ayəsində deyilir: «Haqqı gətirən və onu təsdiq edənlər əsl müttəqilərdir»

Deməli, Nəsimi imanı kamil bir müsəlman olmuşdur. Bəs elə isə H.Mənsur, F.Nəsimi və İ.Nəsiminin məhvinə səbəb olan «ənəlhəq» (haqq mənəm, haqq mənədir) kəlamı nədir? Bu suala cavab tapmaq üçün təsəvvüf fəlsəfəsinin mahiyyətini anlamaq, sufi təriqətini, onun hüfufilik cərəyanını öyrənmək lazımdır.

222222
AFI

M. F. ANSİYEVİN
AZƏRBAYCAN DİNİ
KİTAP ANA...
~ 17 ~

TƏSƏVVÜF FƏLSƏFƏSİNİN MAHIYƏTİ

Təsəvvüf təliminin mayası ilahi eşqlə yığrulmuşdur. Bu ele bir eşqdir ki, onun dərkə səbatla, elmə mümkündür.

Deməli, təsəvvüf təlimi eşqlə elmin vəhdətində özünü büruzə verir. Eşq mərzəi haqqə qovuşmağın yeganə yoludur. Bu «mərzə» tutulmuş insanın bu «bəladan» qurtuluşunun yeganə yolu Haqdan üz döndənməkdir. Bəşəri eşqləri ilahi eşqlə əvəz etmiş aşiqin haqdan üz döndərməsi qeyri-mümkün bir şeydir. Çünki belə aşiq ötəri nəfsi əbədi eşqə qurban verərək bu dünya üçün ən ağır bəla sayılan ölümə hazırdır. Axı o, cismini əvvəlcədən öz eşqinə qurban vermiş, yeni Allahına təslim etmişdir.

Vəchimi Allaha təslim etmişəm, Surəti-rəhmana təzim etmişəm.

Cismini (bədənini) Allaha təslim etdiyini söyləyən Nəsimi, o mehriban sifətliyə daim təzimdə olduğunu bildirdirdi. Eşq insanı daxilən gözəlləşdirir, onun daxilini təmizləyir, sevni sevilənin əsirinə çevirir. Sufinin qəlbinə hakim olan ilahi eşq onu ikiqat gözəlləşdirir, çünki sufi bu eşqə fəqirlik məqamından keçdikdən sonra çatır.

Aşiqin memarı həqdir, yapar onun batının, Ey əvi həqdən yapılmış, sənən əhli-etibar.

Aşiqin memarı (yaradanı) olan Allah onun batınını də özü qaydaya salar, eşqlə doldurar. Ey qəlb evi eşqlə doldurulmuş, bil ki, Allahın gözündə ən etibarlı bəndəsən, — deyən şair özü də bu böyük etibar qazananlardan idi.

Əsl aşiqin eşq yolunda çəkdiyi əzab-əziyyət ona xoşdur. Çünki bu əzabın sonu vüsəldir. Sufinin eşqi Allaha yetişmək, onu dərk

etmək, öz daxilində duymaq üçün vasitədirsə, bu dünyanı tərk etmək Allahın vüsəlinə qovuşmaqdır. Allaha qovuşmağa çan atan insanlar üçün Quranın «Əl-İnşiqaq» surəsinin 6-cı ayəsində belə deyilir: «Ey insan! Sən (ölənə qədər) Rəbbinə doğru çalışıb çabalayırsan, sən ona qovuşacaqsan».

Rəbbə doğru çan atanlar isə, ilahi eşq yolunu tutanlar idi. İfə-qiği aşiq (sufi) bu qovuşuğa çatmaq üçün bütün əzab-əziyyətlərə həvəslə sinə gerir və Allahdan olmayan əzabın onları ağrıtmadığını söyləyir:

**Fitvasından zahidin nahəq bəni gər soyalar,
Qəm deyil səndən, şəha, gerçək tamərlər ağrımaz.**

**Zahidin əfsanəsindən soydular nahəq məni,
Həq bilür səndən, şəha, sahib nəzərlər ağrımaz.**

Allahdan olmayan bəla (qəm), onun nəzəri üstündə olan kəs-ləri ağrıtmadığı gözəl ifadə olunmuşdur. Allahına yetişməyə çan atan aşiq yoxluğa, şər əməllərə, nəfsə qalib gəlir, bütün dünya, çanlı və cansız ələm onun gözündə gözəlləşir.

Dahi alim Nəsrəddin Tusi «Əxlaqi nasiri» kitabında insanı nəfsin idarə etməsini və insan xarakterinin nəfslə formalaşmasını, ondan asılı olmasını çox gözəl təhlil edir və insanları nəfsinə görə üç qrupa bölür:

1. Vəşəni nəfslə insanlar;
2. Şəhani nəfslə insanlar;
3. Şəhvani (heyvani) nəfslə insanlar.

Birincilər və üçüncülər nəfsin əsiri olduqları halda, ikincilər nəfsi iradəsinə əsir edə bilənlərdir. N.Tusi deyir ki, böyük alim-lər, din xadimləri, təbib və sənətkarlar şəhani nəfslə insanların içərisindən çıxır. Quranın «Ət-təğabun» surəsinin 16-cı ayəsində belə deyilir: «Nəfsinin xəsisliyindən, tamahından qorunub saxlanılan kimsələr—məhz onlar nicat tapıb səadətə qovuşanlardır».

«Əş-şəms» surəsinin 9-cu ayəsində isə, «nəfsini təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır» — yazılmışdır. Nəfsinə qalib gəlməyi bacaran sufilər, elə bu qəbildən olan insanlar idi.

**Nəfsini bunda bilməyən, Allah nurin görmədi,
Həqqin nisyan etlədi, həq baxmaz anın halinə.**

Nəfsini təmiz etməyən Allahın nurunu görə bilmədi deyən Nəsimi, Allahı yaddan çıxaranların halına baxmaz, yəni Allah da onları yaddan çıxarar, fikrini ifadə etmişdir. Şərqi böyük şairi Sədi Şirazi nəfsin idarə olunmasının xeyri barədə belə demişdir:

**İnsan az yeməklə mələyə dönər,
Heyvan tək yəsə o fərqlənməz daşdan.
Kimi razı salsan qul olar sənə,
Nəfsi razı salsan əsir olarsan.**

Türk təsəvvüf təliminin banisi sayılan Xoca Əhməd Yəsəviyə görə ilahi eşq insanın iç dünyasını təmizləyən, Allahına tapındıran, qovuşduran yoldur. Bu eşq insanı qəhrəmanlığa, fədakarlığa səsləyir. Adi gözlə görülməsi, adi dillə ifadə edilməsi mümkün olmayan belə eşqi anlamaq üçün idrak gözü (batın göz) və eşqlə dolu könül lazımdır.

Əhməd Yasəvinin bir şerində belə deyilir:

**İşq sevdası kimdə düşsə, rəsva kılur,
Pərtav salıb həqq özüne şeyda kılur,
Məcnun sifət əqlin alıb Leyla kılur,
Allah həqqı bu sözlərin yağını yok.**

Özü ilahi eşqlə Allaha bağlanmış şair, bu eşqin rüsvayçılığa, şeyda bülbül kimi fədakarlığa və dəlilik məqamlarına çatdırılmasında yalan olmadığını Allaha and içərək söyləyir.

Böyük türk şairi Yunis İmrə eşqlə dolu könlünə hər an girərək, oranın sultanı Allahı görmək istədiyini, sözünü könlündə eşitdiyini, üzünü görmək üçün isə canını verib əbədiyyətə qovuşmağa hazır olduğunu belə söyləyir:

**İşbu vücud şəhrinə hər dəm girəsüm gəlür,
İçindəki sultanın yüzün görməsüm gəlür,
İşidürəm sözünü görməzəm yüzünü,
Yüzünü görməkligə canum verəsüm gəlür.**

Təkcə bu misal Yunis İmrənin də dərin etiqadlı sufi olmasını təsdiqləmək üçün kifayətdir.

**Tərki-dünya qul, Nəsimi, geymə ətləs, gey nəməd
Kim, bu dünya bivəfadur, olmaya yoldaşınız.**

Bu dünyanı tərək eylə, Nəsimi, atlas yox keçə geyin, çünki bu vəfasız dünyadan sənə yoldaş olmaz, — söyləyən şair, sufilərə məxsus keçə paltar geyinib sufi tərki-dünyalığına qapılmağı və bu vasitə ilə eşqinə qovuşmağı bu dünyanın bütün nemətlərindən üstün hesab edir. Allahın yolunda can vermədən məqsədə çatmaq (ona qovuşmaq) mümkün deyildir. Ona görə də alovlanıb yanan eşq əsiri ağlayıb, inləyib Allaha yalvarır ki, vüsəl yolunda onu daha çox özablara salsın, əziyyətlərə tuş gətirsin.

**Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandır bədənim.
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim.**

Eşq dəliliyindən sinəmə çəkilməmiş dağın pambığı (rahatlığı) içerisinde bədənəm gizlənilib. Nə qədər ki, sağam eşq əzabı libasıdır, ölsəm kəfənim olacaq, — deyən Məhəmməd Füzuli ilahi eşq mübtəläsi idi və daim bu eşqin güclənməsini, onun qəminin daha da artırılmasını istəyirdi. Elə bir eşq arzulayırdı ki, şiddəti başa vuranda, aşiq özünü dağa-daşa çırpınsın, bəşəri olan hər şeyi

bu eşq qurban verə bilsin. Çünki əzablı, dərddi eşq yolunun sonu əbədiyyətə çatmaq və Allaha qovuşmaq (vüsəl) idi.

**Eşq yolunda olan «inna hədəynahüs-səbil»
Şükri-həqq qıldı, dedi: «İyyak nə'budu, ya şəkür»!**

Allah buyurur ki, ey eşq yolunda olan: «Biz sənə (ona) doğru yol göstərdik». O da Allaha şükri edib deyir: «Ancaq sənə tapınırdıq ey diləkləri qəbul edən». Nəsimi eşqin ən doğru yol olduğunu və özünün də bu yolu tutduğunu Quran kəlamlarından istifadə etməklə ustalıqla verə bilmişdir. Allahı sevnələrə Allahın da sadıq olduğu Qurani-Kərimdə bir çox yerdə təkrarlanır. Bəşəri eşqin aldacağı olub, daimi olmadığını və gözəllərindən əhdində vəfasızlıqlarını, onların min dilli olmasını söyləyən şair:

**Ey Nəsimi, xubların bir başı vardır, min dili.
Sidq ilə bel bağlama, şol əhdi peymansızlara**

— deyərək, ona bel bağlamamağa çağırır və

**Can ilə cəhan yarə fəda qıldı Nəsimi,
Anın kimi bir yarı vəfadar kimin var?**

beyti ilə bir daha insanı ilahi eşqə çağırır. Yarına (Allaha) qovuşmaq üçün canından və bu dünyadan keçdiyini söyləyən şair, — «kimdə onda olduğu kimi vəfalı bir yarı olmasın» sualını qoyur.

İlahi eşq qəlbinə hakim kəsilən insan mənəviyyatca güclənir, saflaşır və böyük şərəf, ləyaqət sahibi olur. Hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəimi — «İnsanın ləyaqəti eşqində, eşqin ləyaqəti isə əqil və ehtiras vəhdətinin bəhrəsində məlum olur», — deyirdi.

F.Nəimiyə görə, ağıl və ehtirasın üç kombinasiyası mövcuddur:

1. Ağıl ehtirasa qalib gəlir. Bu halda hissiyyat boğulur, öldürülür, hissiyyatdan məhrum ağıl bəla törədir, cahilliyə səbəb olur.

2. Ehtiras ağıla qalib gələrsə, idrak ölmüş olur, fəlakət törəyir, ağıldan məhrum ehtiras — vəhşilik yaranır.

3. Ağılla ehtirasın vəhdətdə olması ilə mələkmisal insan ortaya çıxır və yalnız mələkmisal insan həqiqi eşqə qabil olub səhv etmir.

Təsəvvüf fəlsəfəsinin bütün daifləri bu fəlsəfənin mahiyyətinin ilahi eşq olduğunu söylədikləri kimi, onun dərki yolunu elmdə, kamilləşmə yolunda gördüklərini də bildirirdilər. Elm biza xəlq edənə xəlq olunanı, pis ilə yaxşını, adillə baqiliyi bir-birindən ayırmaqda kömək edir, elm insanı müdrikləşdirir, kamilləşdirir.

✓ Deyirlər ki, ağıllı adamlar Allahdan üç şey istəyər: güc, səbr və müdriklik. Güc yaşayıb-yaratmaq üçün, səbr güclə əldə edilməsi mümkün olmayan hadisələrə (təbii fəlakət, ölüm, bədbəxt hadisələr və s.) dözmək üçün, müdriklik isə, güc və səbr məqamlarının sərhədlərini və yerini bilmək üçün.

Yalnız, elmsiz zəif insanlar dərk etməz ki, nəfs insanı alçaldar, özünün əsiri edir, onu lovğa, xəbis, kin-küdurətli, şəhvət və var-dövlət hərisi edir. Nə özü həyatdan zövq alar, nə əhatəsindəkilər ondan bəhrələnlər.

Sədi Şirazi demişken: «Mal çoxluğundan göz toxluğu yaxşıdır».

İnsanda göz toxluğu daxili saflıq və elmlə əldə oluna bilər.

Quranın «Fatir» surəsinin 28-ci ayəsində elm sahibləri barəsində belə deyilir: «Allahdan öz bəndələri içərisində ancaq alimlər qorxar».

Hürufiliyin banisi, böyük filosof alim Fəzlullah Nəimi — ucaılıqla adiliyin vəhdəti elmimizin mayasıdır, — deyirdi. O öz davamçılara iki şey vəsiyyət edirdi: eşq və elm. Çünki insan cəmi zərərlərini təzahürü və xalığın ən kamil yaratdığıdır, — deyirdi. Ona görə ki, eşq də, elm də yalnız insana aiddir.

**Nitq imiş ələmdə mövcud, eşq imiş qaimməgam,
Bizə bildirdi əzəldə rəhbəri-mövlayi-eşq.**

Sən hümayü laməkansan kəndözündən bixəbər, Gəlmədin ta kim görəsən mənzil-ələyi-əşq.

Dünyada nitqin mövcudluğu ilə fikirlərin ifadə olunduğunu, ancaq eşqin hər şeyi idarə etdiyini, özəldən eşqin himayədar rəhbəri Allahın bizə anladığı deyən Nəsimi yenidən Allaha müraciətə, «Sən öz-özündən bixəbər» (yəni, nə qədər sevildiyini bilməyən) məkansız cənnət qoxusan gəl könlümə gir, gör ki, bura necə bir əla eşq mənzilidir, — söyləməklə haqqın təcəllasının arzusunda olduğunu bildirir.

Bəşər yaranışından indiyədək cahil insanlar hökmranlıq, dünyaya ağalığ iddiasında olmuş və heç biri buna nail ola bilməmişdir. Bəs niyə?.. Bu suala cavab vermək üçün hörmətli yazığımız İsa Hüseynovun «Məhşər» romanından F.Nəiminin qətl fərmanını dəyişmək məqsədi ilə hökmdar hüzuruna gəlmiş Nəsimi ilə Əmir Teymurun dialoqundan bir hissəni cüzi ixtisarla misal gətirmək yerinə düşərdi:

«Teymur hüzurunda ağır yaralı Nəsimi deyir:

— Zülmətdən qorxu törədi. Qorxudan qul törədi. İnsan özü xaliqindən ayrıldı. Böyük ikən kiçildi, zərqiymət ikən qiymətsiz oldu! Odur ki, sən bu qədər baş kəsisrən, Əmir və kimin başını kəsdiyini bilmirsən! Qorxu törətməklə sən özünü məhv edirsən. Bu qədər qüdrətli cahangir, bu cəhənnəm içində düşərgə salıb, xəndək arasında oturursansa, aşkar deyilmi ki, özün də qorxu əsirirən?!

— Xirda həşərat iri həşəratdan qorxur... Qoyun qurddan qorxur... Gücsüz adam güclüdən... Cəmi bəşər də bir olan Allahdan qorxur, — dedi Teymur, — qorxu üstündə bərqərar deyilmi dünyamız?!

— Güclü, cücsüz insan yoxdur, Əmir! Cahil var, kamil var. Cahilin təzi-həyatı heyvanatın təzi-həyatına həqiqətən uyğundur. Çünki hər ikisi idrakdan məhürdür. Həqqə qovuşan kamilər isə dünyada qorxunun səbəblərini öyrənirlər, yağışın, çovğunun, qar-boranın, səmumun, zəlzələnin, yerdə və göydə hər şeyin günəş təsirindən və cisimlərin bətnində təbəddülatdan törədiyini

fəhm edib, elm qüdrəti ilə qorxudan xali olurlar! O kamillərdən birisi sənin hüzurundadır, bax gör üzümdə qorxudan bir əlamət tapırsanmı, Əmir?

— Qorxusuz insan qudurmuş itdir! Mürşidinizlə birgə hamınız ölməlisiniz! — dedi Əmir.

— Qəflətdəsən Əmir! Mən sənə isbat edə bilərəm ki, Fəzlullah əl-Hürufinin qətlinə yox, sən öz qətlinə fitva verdirib-sən! Şirvanda yüz min Fəzl müridinin yox, sən öz yeddi yüz minlik ordunun başını kəsdirirsən.

— İsbat elə! — dedi Əmir.

— Dinlə Əmir! — dedi, məntiqi qələbəsini əldə etmiş Nəsimi, — cahil insan yalanı həqiqət bilir. Odur ki, həqiqət yalan cildində gizlənməli olur və çox vaxt təsirsiz qalır. Bunu fəhm etdiyim gündən mən sözümlü açıq deyirəm, Əmir.

Sənə məlumdur ki, yer üzündə ədalətsizliyin ümdə səbəbini Fəzl insanın cahilliyində görür, özündən əvvəlki kamillərtək o da cəmi bəşəri kamilləşdirmək yolu ilə istibdadı məhv etmək əzmindedir. Bu həqiqətdir, Əmir!

Elmimiz yalançı lailəhəilləllahın və Allah xofunun inkarı ilə, müstəbidlərin zülmünə etirazla pərvəriş tapıb, səltənətin cəmi uluslarında yayılıb. Səltənətdə sən insanı cəhələtdə saxlamaq və qorxutmaqla hökmransan, Fəzl isə elmi ilə, insana ləyaqət və ucalıq bəxş etməklə hökmrandır. Bu da həqiqətdir!

Lakin, həqiqətimiz «qiyam» deyilən bir yalanın cildindədir, Əmir. İnsan nadandır, hərə bir dükan açıb öz mətahını satır. Hökmdarlarla birgə kütlələr də nəfs quludurlar, dinlərə, qiyamlara, hərlərə, meylləri də nəfs və nəf ehtirasından törəyir. Odur ki, Fəzl öz həqiqətini «qiyam» cildində gizlətməyib, taxta qılıncının əvəzində polad qılınc, hakimiyyət və səltənət vəd etmişdir. Əslində isə, Fəzlin məramında nə silah var, nə də hakimiyyət! Fəzlin bir silahı var, o da sözdür. Qiyamımız da, təxti-tacımız, səltənətimiz və mali-mülkümüz də insan beynindədir, Əmir!..

Mən Fəzlin vəliəhdiyəm və insan beynində təxti-tacın sahibi-yəm, Əmir! Rumda herb ocağını söndürməyi Fəzl mənə tapşırıb. Şirvanda külli qırqın mənim qüdrətimi sındırır. Cəmi uluslarda və

diyarlarda kütlələr, hökmdarlar, hakimlər, sərəskərler çılgınlaşmış rəmzi qılıncı dübarə yerə atırlar, o vaxt hər b ocağımı heç nə ilə söndürmək olmaz, dünyanın yarısı sənin üstünə gələr.

— Lailahəilləllahın qüdrəti mənim əlimdədir, mənəm sizin elminizi kəsən. Fəzlullah üçün əlverişli deyilmi ki, mənə qalib gəlsin? Nə üçün dayandırır o, mənə qarşı hərbi?

— Mənim ustadım elə bir Məcnundur ki, Leylisini qaytarmaq üçün döyüşən dostları ilə döyüşür. Qan tökən cahil dostları ilə. Qılıncı əldə edilən qələbə görə deyil ona. Çünki, Fəzlə görə elminin düşməninə də heç zərəsi var. Yaranıqdan birik hamımız, Əmir! Yalan hökmü ilə ayrılmışıq, müsəlman, tərsa, yəhudi, bütperəst olmuşuq. Fəzl yalanı zirzəbər edir, cəmi bəşəri heç seltənətində birliyə çağırır. Belə bir amal aşıqı qılıncı istina edərmi, Əmir?!

Bu güclü məntiqə inanan Əmir Teymur Nəsimini buraxır və ona toxunmamaq əmrini verir».

Budur elmin gücü, budur ilahi eşqin, amal eşqinin uralığı, budur kamil insanların məram və məqsədi. İnsanı ucaldan eşq və etiqaddır. Etiqadsızlıqdan idraksızlıq törəyir, idraksızlıqdan qorxu, qorxudan isə qan töreyir.

Nəsimi dediyi kimi, qorxu cahillik məhsulu olduğundan elmi, idraklı adam qorxudan xalidir.

Ona görə də Nəimi «Dünya üzərində hökmlərlik elmlə mümkün» demişdir. Şair «Dünya üzərində hökmlərlik» dedikdə dünya fəthləri kimi hansısa bir kəsin hökmlərliğini yox! Eşqin, azadlığın, şafliğın, insanlığın, gözəlliğin hökmlərliğini nəzərdə tuturdu. Belə gözəl dünya insan bətninin xıtlardan təmizlənməsi, cahilliyin aradan götürülməsi, idrakın yetginlənməsi yolu ilə mümkün idi ki, insanlar bu istəyə, ancaq elmlə çata bilərlər. F.Nəiminin «yer üzündə axırıncı hökmdar taxta qılınc bağlayana» — «dök elin yayılmalıdır» fikri deyilənləri tamamlayır.

**Hər yana kim, baxır isən anda sən Allahı gör,
Qəncərü kim, əzm qılınsə bəylə vəchullahı gör,**

**Elmi hikmətdən bilirsən, gəl bəri gəl, ey həkim,
Sən Nəsimi məntiqindən dinlə Fəzlullahı gör.**

Hər yana baxsan hər şeydə sən Allahı dərk et, belə ki, cəhd göstərən onun simasını yaratdığında görə bil.

Ey hikmət sahibi, bu elmi bilirsənsə gəl Nəsimi məntiqini dinlə və Fəzlullahı anla.

Nəimi — ucalığı adiliyin vəhdəti elmimizin mayasındadır, — deyərək elmin gücünü, qüdrətini göstərir və yüksək, ali məqamı ilə sadə olmağın və adı ilə şəxsiyyətini, qururunu uca tutmağın yollarının elmdə olduğunu bildirir.

Deyilən elm səviyyəsinə ucalmaqla insan hər cür əskikliyə səbəb olan qorxudan xali olur, qəlbəm təmizlənir, saflaşır, yəni onun bətnində (daxili aləmində, beynində) elə bir dəyişiklik baş verir ki, nəticədə insan özünü dərk edir.

Hələ antik dövrün Yunan filosofu Sokrat «İnsan xeyri dərk edən və yaradandır», — demiş, bu səbəbdən də insana «özünü dərk et», — deyərək müraciət etmişdi. Göründüyü kimi Sokrat da insanı elm öyrənməklə özünü dərkə çağırmışdır və bu vəzifəni hər bir fərdin öz öhdəsinə buraxmışdır. Təsəvvüf təlimində elm öyrənməyin xüsusi yolu göstərilmiş, yəni, sufini səciyyələndirən üç cəhət buyrulmuşdur:

1. İdealist metafizikanın xüsusi tərki-dünya praktikası ilə birləşdirilməsi;
 2. Müridin daxili məhəbbət (eşq) yolu ilə Allahı dərk etməyə və tədricən ona qovuşmağa yaxınlaşması təlimi;
 3. Müridi Allaha qovuşana (tapınana) qədər aparən tərqi-dünya üstadın (mürşid, pir) rolunun mühüm olması;
- Elmi adamlar hər şeyi daha üstün dərk edib anlamaq imkanına malikdirlər.

Quranın «Səba» surəsinin 6-cı ayəsində oxuyuruq: «Elm verilməmiş şəxslər Rəbbindən sənə nazil edilənin (Quranın) haqq olduğunu və onun yenilməz qüvvət sahibi və hər cür şükrə, tərifə layiq olan Allahın yolunu göstərdiyini görürlər».

Əzablara qatlaşıb yorulmadan tədris etməklə elm qazanılır, elm isə insanın mənəviyyatını zənginləşdirir, onu saflaşdırır, gözəlləşdirir. Nəminin təbirincə desək: «Qiyamı insan bətnində aparmalı, bunun yolu tədrislədir».

Yaxşı bir mürsiddən təlim alan mürid tədris sayəsində Allaha dərk edir, ona qovuşmağa yaxınlaşır, ilahi eşqin elə yüksək məqamına çata bilir ki, bu zaman qəlbində Allahına qovuşan sufi Həl-lac Mənsur kimi «ənəlhəq» qışqırır.

İlahi eşqin, tədrisin və ilahi nurlanmanın belə yüksək mərtə-bəsinə çatmaq, o ucalığa yüksəlmək hər kəsə müyəsər olmur. H. Mənsurun ucalığına qalxa bilən Nəsimi deyir:

**Mənsur kimi məndən əgər gəldi ənəlhəq,
Ey xacə, itab eyləmə uş darımı buldum.**

Şair xacə deyə müraciət etdiyi müdrik insana (müəllimə) deyir ki, Mənsur kimi «ənəlhəq» qışqırımsa məni qınama, mən artıq Allaha yaxınlığın yüksək məqamına yetişmişəm.

Canda eşqin olması hamıya müyəsər olmur, bu yolda sonsuz əzablara sinə görmək, ötəri nəfsi əbədi eşqə qurban vermək, hüsnü ilahini hakimi mütləq kimi tanımaq lazım gəlir. Bundan sonra, hüsnü ilahinin gözəlliyi mütləq olub qeyri sabit bəşəri gözəlliklərə qalib gəlir, sufünün qəlbində surət zat ilə birləşir, aşıq haqq ilə haqq olur.

**Mən məndə həqqi buldum, həqqülyəqin həq oldum,
Uyxuda qaldı mümkün, nəqşü xəyal içində**

— deyən Nəsimi, həmin məqamdan söz açmırmı?.. Öz qəlbində Allahın surətini görməyə nail olan şair, — Mən daxilimdə Allaha tapındım və bu inkaredilməz həqiqətlə özüm də həq (həqiqət) oldum, — deyir, onu anlamayıb sözünü inkar edənlərin İlahinin surətini xəyal edərək yuxuda qaldıqlarını söyləyir.

Əhməd Yəsəvi də, İmadəddin Nəsimi də eşq yolunun yolcu-larını hər iki cahanın sultanı adlandırır, eşqi Allahın zatında görür,

dünyanı və insanı eşqlə yaradan mütləq varlıq eşqlə dərk olunur, əzabların nəticəsində eşqlə də könüldə təcəllə edir. Nəsimi:

**Həqül – yəqini gördüm, vüslətə vasil oldum,
Cümlə murada, irdim, gər kim nə xoş ətədir.**

Haqq olan həqiqəti gördüm, vüsəlimə yetişdim, bütün muradı-ma çatdım, gör ki, nə xoş bəxşiş qismətim oldu, — deməklə qəl-bində Allahın təcəllası dənini yaşadığını bildirir.

Məhəmməd Füzuli isə eşq bəlasından zövq aldığını ən böyük hikmətin eşq olduğunu «Vadiyi-vəhdət-həqiqətdə məqamı-eşqdir», — deyir, özü əzablara qatlaşaraq məşuqu (Allah) üçün öz əlindən aman diləyir.

**Dad-xahəm sənə, dəmən nə çəkirsən məndən,
Yoxmu vəhmin ki, tutam həşr günü dəmanın.**

Gecənin yarısını vüsəl arzusu ilə yalvarıb dua edən şair Allaha müraciətlə belə deyir: «Bu qədər ki, yalvarıb əziyyət verərəm sənə özümdən aman dilərəm, qorxun yoxmu ki, axirətdə də sənin etəyindən yapışacağam».

Bes niyə bütün gecənin yarısını dua edir?.. Quranın «Dəhr və ya insan» surəsinin 25 və 26-cı ayəsində belə yazılıb: «Səhər-axşam Rəbbinin adını zikr et! Gecənin bir qismində Ona səcdə et və gecə uzununu da Onu təqdis edib şəninə tərifişlər de».

Şair, məhz bu gecə ibadətini nəzərdə tuturdu və məşuqunun vüsəlimə qovuşmaq üçün dualar edən haqq aşıq olduğunu bildirir-dir. Haqq aşıqı əzablar içərisində yaşadığından can ağrısının dadını bilir, ölümün ondan ala biləcəyi cismini çoxdan eşqinə qurban etmişdir. Onun bu fəni dünyadan umacağı yeganə bir şey varsa, o da ölümdür ki, bu yolla əbədi vüsəla qovuşa bilsin. Bu barədə:

**Könül vermə cəhanə bivəfədir,
Könül vermək ona eyni xətdədir.**

**Bunun zövqü səfası həm küdürət,
Bunun rahatları cümlə bələdir.**

**Cahanın çün bəqası yox, Nəsimi,
Anı qoyub həqə dönmək rəvadır.**

deyir Nəsimi.

Aşıqlər könül ibadətini bütün digər ibadətlərdən üstün tuturlar.

**Təsbih ilə saccadəyi bir cürəyə satar,
Şol sufiyi-safi ki, bu peymanəyə uğrar.**

Ali eşqin şərab pıyaləsini içən saf sufi təsbehlə canamazı bir udumluq eşq şərabına dəyişə bilər, — deməklə şair aşıqlıyin uca ibadət olduğu fikrini ifadə etmişdir. Bütün dindarlar təsdiq edər ki, varlıqların ən ucası Allahdır.

Sufilər belə buyurur ki, varlıqların ən ucasını uca olan bir şeylə — eşqlə dərk etmək olar. Eşqin məkanı isə könlüdür. Bu səbəbdən könlü Allahın təxtinin kürsüsü, onun məkanı adlandıran Nəsimi deyir:

**Kim ki, təvhidi mücərrəd oldu bu eşq yolunda,
Lövhi-məhfuz oldu, könlü təhti-kürsi göstərir.**

Kim ki, Allahın birliyinə aşkar inanıb bu eşq yolunu tutdu, o insan Allahın bütün göstərişləri yazılan və onun yanında qorunan kitabə çevrildi (yəni, bütün din elminin bilicisinə çevrildi), könlü isə İlahi kürsüsünün təxti oldu.

Yunis İmrə də bir ilahisində könlü «Çələbin» (Allahın) taxtı adlandırıb, onu Kəbədən üstün hesab edirdi. Nəsimi həmin fikri belə çatdırıb:

**Kəbədən döndərdi yüzün kim ki, gördü yüzünü,
Gör nə gerçək qibleyi-didarə döndərmiş yüzün.**

Könlündə Allahın üzünü görəndən aşiq Kəbədən üz döndərir — deyən aşiq, adi dindarlara müraciətlə gör ki, üzünü həqiqi qibleyə, Allaha tərəf çevirmişdir — söyləyir.

Əsl aşiq (həq aşiqi) elmin qüdrəti ilə öz «cananını» (Allahı) dərk edir, qəlbi onun nuru ilə nurlanır, bir təmas, yaxınlıq yaranır ki, bax elə bu da aşıqın tapdığı həqiqət olur.

SUFİLİK KAMİLLƏSMƏ YOLUDUR

Sufilik xalis İslam mahiyyətindən qida alıb müsəlman ehkamlarının təsəvvüf fəlsəfəsi baxımından təbliğinə xidmət etmişdir. Hürufilik isə sufiliyin on iki cərəyanından biri olub, elmi baxımdan sufiliyi ən yüksək pilləyə qaldırmaqla bahəm, fikirlərin hərf və rəqəmlərin, gizli rəmzlərin vasitəsi ilə məxfi şəkildə ifadə olunub yayılmasına xidmət etmişdir. Sufi Odərcə «Saf Ağ», yaxud Ağ Ey, yunanca təhrifi «Axey», türkçə təhrifi «Əxi», ərəbcə təhrifi «Həq», mənası — uca Ağ İnsan deməkdir.

Saf Ağ yunanca təhrif olunub «sufi» şəklinə salınaraq «müdrüklük» mənası verən «sofiya» sözlünə yaxınlaşdırılıb. «Sufi» sözünün bir mənası da dərvişlərinin geyim formasına işarə ilə «yun əbalı» deməkdir.

**Təriqi-həqqi biləndir, verən malını yəğməyə,
Tərəş olub nəməd geyən, dolaşmadı bu sevdəyə.**

**Səfasız sufuyi gör kim, hərəm der dinləməz sazı,
Ki əhli-həq olan kişi, nə qəm, girsə kəlisəyə.**

**Nəsimi qəlbini pak et, cahan sevdaların tərək et,
Ki ol mövla, mən ol əbdəm ki, kimsə girməz arayə.**

Göstərilən misalda sufiyə aid bəzi xüsusiyyətlər açıqlandığından bu beytlərin təhlilini vermək gərəkli olar.

Birinci beytdə haqq yolunu bilənlərin (burada sufilərin) dünya malından keçib Allah eşqini uca tutduğu, tələsik keçə geyənlərin isə bu eşqə qovuşa bilmədiyi söylənilir. Burada bir daha təsdiq olunur ki, ilahi eşqin səviyyəsinə yüksəlmək üçün haqqı dərinləndirib bilmək, elmi olmaq lazımdır, elmə vəqif olmadan sufiyə məxsus yun paltar geyinməklə, o eşqin ucılığına çatmaq olmaz.

İkinci beytdə cəfakəş sufini gör ki, saz dinləməyi özünə haram buyurub, — deyərək çox hallarda sufilərin bəzi özünəməxsus xüsusiyyətlərinə tənqidi mövqedən yanaşan Nəsimi fikri və baxışların fəlsəfəsinə görə daha yüksək mövqedən çıxış edən hürufi dünyagörüşü ilə iradlarını bildirir. Öz eşqi yolunda hər cür cəfaya hazır olan sufinin sazı dinləməyi haram buyurması ilə bə-rişə bilmir və ikinci misra ilə, — haqq əhli olan, haqqı sevən kişinin kilsəyə getməsi qəbahət deyil, — cavabını verir.

Quranın «Ali-İmran» surəsinin 113 və 114-cü ayələrində Kitarəhlinin iman gətirən, axirət gününə inanan, yaxşı işlər görüb, pis işlərdən çəkinən bir qismi barədə, — «Onlar əməlisaleh şəxslərdəndirlər», — deyilir. «Əl-əraf» surəsinin 42-ci ayəsində isə belə şəxslərin cənnətə gedəcəkləri bildirilir.

Şair bunları yaxşı bildiyinə görə, haqqı sevən şəxsin kilsəyə getməsində qəbahət görmürdü.

Üçüncü misrada Nəsimi, qəlbini saf et, bu dünya sevdalarını boşla ki, o sahib ilə sən qul arasına heç kimsə girməsin, — deməklə saflıq, elmlilik, bəşəri sevdalardan imtina ilə Allah eşqinə nail olduğunu, bu eşqdə sahib qul münasibəti səviyyəsində itaət-karlıq olduğunu bildirir. Bu yaxınlığı poza biləcək, bu eşqə xələl gətirəcək heç nəyi qəlbinə yaxın buraxmır.

Sufilik VIII əsrdə İraq və Suriyada yaranmış, IX-X əsrlərdə İran, Azərbaycan və Orta Asiyada yayılmışdır. Zünnun Əl-Misri (IX əsr) Əbu Abdullah əl-mühasibi (IX əsr) sufi təliminin baniləri sayılırlar. Bir qədər sonra Cüneyd Bağdadı təsəvvüf fəlsəfəsində kamilləşmə yolunu şəriət, tərqiət, həqiqət, — olmaqla üç pilləyə bölmüşdür. Hər üç mərhələni keçə bilən sufiyə 3-cü sufi dərəcəsi verilməmiş və o, yetginləşmiş kamil insan hesab edilmişdir. Yəni, onlar haqqın sirtinə vəqif olan, onunla vəhdətə girə bilən mürşid, pir, xoca, şeyx, yaxud ərəb adlandırılmışlar.

XII əsrdə şərqi ədəbiyyatı tarixinin ən məşhur sufi şairi Cəlaləddin Rumi sufi təliminin inkişafında və yayılmasında böyük rol oynamışdır.

Rumi Cəlaləddin Məhəmməd Bin Bəhəddin (1207-1273) əsasən fars dilində, bəzən isə türk dilində yazıb yaratmışdır.

C.Rumi sufilikdə yeni, mövləvilik cərəyanını yaratmış dərviş or-derlərini təşkil etmişdir. Xalq onu Mövlana adlandırmışdır. Mövləvilik cərəyanı mürşidin (C.Rumi) nüfuzu sayəsində geniş yayılmış, hətta müasir dövərə qədər gəlib çıxmışdır.

Aşiqin haqqa çatması mürşidsiz mümkün deyildir və mürşidin nüfuzu, seçdiyi konsepsiya böyük təsir gücünə malikdir. Mürşid haqqa çatmaq yolunu başqalarına öyrətmək üçün özünün təkkə-sini (bəzi mənbələrdə xanəqah, zaviyə, ocaq da adlandırılır) qurur və fəaliyyətə başlayır. Böyük sufi şeyxləri təriqətlərinin yayılma-sında sistemlilik əldə etmək üçün öz süluklarını (haqqə çatmaq üçün ədəb-ərkan konsepsiyası) işləyib hazırlamışlar. Elə bu səbəbdən də, sufilik vahid konsepsiyaya malik deyildir. Yəni, süluklar fərdi hazırladığına görə sufiliyin ərəb, fars, türk qollarında bir-birinə nəzərən böyük fərqlənmələr vardır. Burada xalqların milli xüsusiyyətləri, dünyagörüşləri, mədəni səviyyələri və adət-ənənələri öz təsiri ilə əz rol oynamamışdır.

Aplıq (ərənlik) mədəniyyətindən bəhrələnən türk sufi təriqə-tinin ilk nümunələrindən olan yəseviyyə xalq kütləsi arasında geniş nüfuz qazanmışdı. Yəseviyyədən başqa, bəxtəşiyyə, mövlə-viyyə, nəqşəbəndiyyə, şieələvi və s. bu kimi türk təriqətləri də mövcud idi.

Təsadüfi deyil ki, Qaraxanlılar, Xarəzmşahlar, Səlcuqilər, Os-manlılar, Səfəvilər kimi güdrətli türk dövlətləri təriqət təkyələ-rindən lazımınca bəhrələnirdilər.

Hakim ərəb və əcəm sufiliyində (İbn Ərəbi və Əl Qəzəli) fə-lsəfi və əxlaqi bir sistem halına gətirilmiş təsəvvüfə görə Allaha çatmaq üçün eşq, ağıl, ibadət və sığınma başlıca amillər idi.

Əhməd Yəsevi isə mütləq varlığın dərkinə eşq, əzab, hiss və vəcdlə mümkün hesab edirdi.

Elm artıqca eşq təmizlənir, saflaşır və güvvətlənir, idrak nurlanır (ağıl artır), dini bilgilər ibadətə güc verir, idrak sayəsində Allahı daha dərindən dərk edərek ona sığınır.

Yəni eşq, ağıl, ibadət, sığınma eşq ilə elmin vəhdətinin maya-sından ortaya çıxır.

Əhməd Yəsevinin eşq, əzab, hiss və vəcdlə Allahı dərkətmə variantı da eşqlə elmin vəhdətindən başqa bir şey deyildir. Belə ki, elm öyrənmək üçün səbrli, dözümlü olmaq, əzablara qatlaş-maqla idrak əldə olunur. Yüksək idrak isə yüksək duyum, hissiy-yat deməkdir. Bunlar əldə olunduqdan sonra hansısa əlavə təsir-lənmədən (söz, musiqi, sarsıntı və s.) insan vəcdə gəlir (ilhamı coşur), ilahi nurlanma məqamı yetişir və sufi öz daxilində Allahı-na ovusur.

Sufinin kamillik səviyyəsinə çatması üçün mürşidlərin fərdi şəkildə hazırladığı müxtəlif konsepsiyalar başlıca rol oynamışdır.

XII əsrin ortalarında yaşamış böyük sufi və ilahiyyətçi alim Şeyx Şəhabəddin sufi üçün yetkinlik yolunu şəriət, təriqət, həqi-qət və mərifət olmaqla dörd pilləli göstərmişdir. Şeyx Şəhabə-din, Şeyx Həsən Bəsri, Şeyx Zünnun Əl-Misri, Sultan Əhməd Kübra, Şeyx Şakik Bəlxı, Şeyx Əhməd Cami, Şeyx Qütbəddin Heydər, Xacə Abdulla Heydər, Şeyx Mənsur Həllac, Loğman Səraxsı, Şeyx Güneyd Bağdadı, Bəyazid Bistani və başqa bu kimi dahi sufi mütəfəkkirinin təlimindən bəhrələnən Xoca Əhməd Yəsevi özünün «Fərqnəmə» kitabında öz sülukunun mahiyyətini ətraflı açıqlamışdır.

Sufiliyin fəlsəfəsini daha yaxından duymaq üçün milli xüs-u-siyətlərimizə uyğun olan yəseviyyə təriqətindən daha geniş məlumat versək məqsədimizə nail ola bilərik.

Bu mənada «Fərqnəmə» yəseviliyin bəyannaməsidir. Türk təriqətləri içerisində ilk dəfə olaraq məzhəb və əsərdə sufiliyin dörd mərhələ (dörd hal, yaxud dörd qapı) və qırx məqam konsepsiyası işləyib hazırlanmışdır. Bu əsərdə mərhələlər şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət ardıcılığı ilə verilməsinə baxmayaraq ariflik məqamı sayılan mərifət bir çox təriqətlərdə sonuncu qapı kimi təqdim olunur.

Zünnun Əl-Misri və Güneyd Bağdadinin üç pilləli təliminə əlavə olunan mərifəti yəseviyyədə də dördüncü pillə kimi göstərməyi gərəklı hesab edib, məqamları nəzərdən keçirək.

«Fərqnəmə»də dörd hal barədə belə deyilir: «Ey dərviş, bil və agah ol ki, əvvəl kəliməyi-şəriət, ikincisi kəliməyi-təriqət, üçün-

cüsü kəliməyi-həqiqət, dördüncüsü kəliməyi-mərifəti bilmək lazımdır. Əgər sufi bu kəlmələri bilməyə sufi olmaz».

Həmin kəlamlar uyğun ardıcılıqla aşağıdakı kimi ifadə olunur:

1. *Lə İlahə İllallah, Muhəmmədər Rəsulullah;*
2. *Lə İlahə İllallahu, səffan səffa Muhəmmədər Rəsulullah;*
3. *Lə İlahə İllallahu biqudratuhu, Muhəmmədər Rəsulullah birisalatəhi;*

4. *Lə İlləllahu, əzəmətihi, Muhəmmədər Rəsulullahilə atixu.*
«Fərqlənən»də bu dörd hal hər birində on məqam olmaqla, cəmi qırx məqama bölünür ki, onları sadalamağa ehtiyac vardır:

I. Dərviş əvvəlcə şəriətin on məqamını keçməlidir:

1. *Haqq taalanın birliyinə, varlığına sifətlərinə və zatına iman gətirmək;*

2. *Namaz qılmaq;*
3. *Oruc tutmaq;*
4. *Zəkat vermək;*
5. *Həcc ziyarətinə getmək;*
6. *Mülayim danışmaq;*
7. *Elm öyrənmək;*
8. *Həzrəti Rəsulun (sallallahu aleyhi vəsəlləm) sünətlərinə əməl etmək;*
9. *Əmri mərufa (şəriətə görə görülməsi zəruri olan şeylərə) əməl etmək;*
10. *Nəhi-münkərə (şəriətin qadağan etdiyi şeylərdən çəkinmək) əməl etmək;*

II. Dərviş təriqətin on məqamına əməl etməlidir:

1. *Tövbə etmək (süfilikdə dərvişin Allahın kəramətindən utanaraq etdiyi tövbədir);*
2. *Pirə əl vermək (yəni, mürsidə bağlanmaq);*
3. *Xof və rica (Allahın qəzəbindən qorxmaq və rəhmətinə ümid bağlamaq);*
4. *Vird-əvkata əməl etmək (yəni, Qurandan surələr və ya dualar oxuyaraq ibadətə yerinə yetirmək);*
5. *Ləzzəti və şəhəvəti tərk etmək;*

6. *Pirin xidmətində durmaq;*
7. *Pirin icazəsi olsa danışmaq;*
8. *Nəsihətə qulaq asmaq;*
9. *Özünü təcrid etmək (yəni, dünyayla bağlı bütün şeyləri zehindən və könlüdən çıxarıb atmaq);*
10. *Təfriq olmaq (dünya işlərindən ayrılıb, yalnız Allahla məşğul olmaq);*

III. Dərviş həqiqətin sirrlərinə vəqif olmalıdır:

1. *Torpaq olmaq (yəni, alçaq könüllü, -iddiasız olmaq. Allahın ən sevimli bəndələri iddiasızlar və sınıq könüllülərdir);*

**Torpaq olanı sanma kim, düşdü qiymətindən,
Torpaq ikən Nəsimi gör kim, nə cövhar oldu.**

2. *Yaxşı ilə yamanı tanımaq;*
3. *Çörəyə birinci əl uzatmamaq;*
4. *Olana qənaət etmək;*

**Qənaət güşəsinə girsə dərviş,
Fərəqət mülkünə sultanə düşdü.**

5. *Çörəyini savab yolda yedirtmək;*
 6. *Həç kimə əziyyət verməmək;*
 7. *Fəqirliyi inkar etməmək (yəni, sulukunda fəqirlik ayrıca məqam kimi təqdim olunur);*
 8. *Seyri-süluk etmək (yəni, təriqət yolçusu aşıqlıq yolunda bir çox mərtəbələr qət etməlidir);*
 9. *Həç kimə sirr verməmək;*
 10. *Şəriət, təriqət və həqiqət məqamlarını bilib əməl etmək;*
- #### **IV. Mərifətin məqamları:**
1. *Fəna olmaq (yəni, fəni sifətlərin insanda yox olub, yerini həqiqi sifətlərin tutması);*
 2. *Dərvişliyi qəbul etmək (türk sufi təriqətlərində dərvişliyə qəbul xüsusi mərasimlə icra olunub);*
 3. *Hər işdə səbr etmək, dözmək;*

4. *Halal və yaxşı istəkdə, arzuda olmaq;*
5. *Mərifət göstərmək (yəni, özünü və Yaradanını tanımaq);*
6. *Şəriəti və təriqəti hazır tutmaq;*
7. *Dünyanı tərk etmək (sufilərə görə tərkini birinci mərhələsi fani olan şeylərə meyl etməməkdir);*
8. *Axirəti seçmək;*
9. *Varlıq məqamını bilmək (əbədi qalan varlığın Allah olduğunu bilmək)*
10. *Həqiqətin sirlərini bilmək.*

Mərifətin bu on məqamına diqqət yetirilsə müəyyən mənada təkrarçılığa yol verildiyini görmək çətin deyildir.

Birinci məqam — fəna olmaq barədə... Dedik ki, ilahi eşq çatmaq üçün elm lazımdır. Şəriətin yeddinci məqamında da elm öyrənmək buyrulur. Elm öyrənmək üçün isə çoxlu mütalie etmək tələb olunur. Çox mütalie edən insan öteri vəziyyətlərdən uzaq olur, gözlər qıyılır və çökəyə düşür, əzələlər boşalır, bədən incələşir və bəniz sarımtıl bir rəng alır. Elə bir sifət ki, bu fani dünya ilə heç cür uzlaşmır. Nəimi və Nəsimidə özünü büruzə verən belə sifət yüksək elmliliyin nəticəsi olduğuna görə hürufilər üçün ucaldığın obrazı sayılmışdı. Deməli, «fəna olmaq» elmliliyin doğurduğu nəticədir...

İkinci məqam — dərvişliyi qəbul etmək barədə...

Hələ süfünün kamilləşmə pillələri üç mərhələli olduğu dövrdə də dərvişlik mövcud olub təsəvvüf fəlsəfəsinin yayımlanması vasitəsi idi. Hürufilərdə isə dərvişlik buyuruqla icra edilmişdir. Bu təriqətdə tədris və sınaq dövrlərini keçən müridlər üçün başəri məhəbbətə təcrid (qadağan) qoyulardı. Həmin dövrləri keçmiş yetkin sufi, kamil insan üçün təcrid qoyulmasına ehtiyac olmur, hətta belə addım onların könlünü qıra bilər, bu isə qan tökməyə, adam öldürməyə bərabər tutulardı. Səfərdən qayıdan Nəsimiyə, Fəzl xəlifələrinin onun qızı Fatmaya təcrid buyurması xəbərini çatdıranda özünü təhqir olunmuş sayır və müridinə, — Məne dərvişlik buyur, ustad! — deyə müraciət edir.

Göründüyü kimi, sufi kamilləşməsinin üç mərhələli dövründə mövcud olan, sufiliyin ən yüksək pilləsi hürufilikdə icrası

gündəlik tələbat kimi qoyulmayan bir məqam, — dərvişliyin qəbul olunması, təkrarçılıq kimi səslənir.

Üçüncü məqam — hər işdə səbr etmək, dözmək barədə.

Məgər şəriət mərhələsində Qurani-Kərim və şəriət qaydalarını öyrəndikdə hər addımbaşılıq səbrli olmaq tövsiyə olunmurmu?..

**Həq bilir, hər işə səbr et, qüssə yemə fəriq ol,
Vəqti yetsin bu cahanın qoy, qatılma karinə.**

Dördüncü məqam — halal və yaxşı istəkdə, arzuda olmaq barədə.

Yenə də Qurani-Kərimin tələblərinə və şəriət qaydalarına ürkədən əməl edənlərin bu məqama yetdiyini söyləyə bilərik.

Beşinci məqam — mərifət göstərmək barədə.

Şəriət mərhələsini keçmiş hər bir insan özünü şüurlu surətdə dərk edir və Allaha iman getirmiş olur. Deməli, yenə də təkrara yol verilib.

Altıncı məqam — şəriəti və təriqəti hazır tutmaq barədə.

Şəriət və təriqət mərhələlərini keçmiş sufi öyrəndiklərini əsas tutmursa, demək o heç sufi deyildir.

Yeddinci məqam — dünyanı tərk etmək barədə.

Qurani-Kərimdə «Əl-hədid» surəsinin 20-ci ayəsində oxuyuruq: «Bilin ki, dünya həyatı oyun-oyuncaq, bər-bəzək, bir-birininin qarşısında öyünmək və mal-dövləti, oğul-uşağı çoxaltmaqdan ibarətdir. Dünya həyatı aldanışdan yalandan başqa bir şey deyildir». Deməli, sufi şəriət mərhələsində «Qurana» iman getirməklə bu dünyanın faniliyini dərk edir, dünya malında gözü olmur.

**Vəri möhnətdir cahanın, nə umarsan ey könül,
Lənət olsun bu cahana, həm cahanın varinə.**

**Dünyanın nazı nəimi cifədir, yəni nəcis,
Ey könül tahirən axır, sunma əl murdarinə.**

Səkkizinci məqam — axirəti seçmək barədə.

Artıq, ilahi eşqə uğramış sufi Adəmin yaradılıb, yerə göndərilməsini hicran, bu dünyanı tərk edib əbədiyyətə qovuşmağı isə Allaha qovuşuq, yəni, eşqinin vüsali hesab etdiyindən bu vüsala yetmək üçün hər cür əziyyətlərə sinə gərməyə hazırdır.

Doqquzuncu məqam — varlıq məqamını bilmək barədə.

Məgər bu şəriətin birinci məqamının təkrarı deyilmi?.. Qəlbində varlığa (Allaha) iman gətirmiş insan Kəlməyi-şəhadəti iqrar edərək bunu təsdiq etmirmi?

Onuncu məqam — həqiqətin sirlərini bilmək.

Mürid həqiqətin sirlərini (üçüncü mərhələni) öyrənməklə bəsirət gözü açılır, mütləq olan Allahın zatını dərk edir, onun nisbi olan sifətlərini insanda görür və anlayır ki, həqiqətin sirlərənə yalnız elm öyrənməyin sayəsində eşqin əzablarına sinə gərməyə qadir olan ərənlər vaqif ola bilər. Həqiqət mərhələsini keçmiş sufi haqqı dərk edib Allaha qovuşa bilər. Buradan görünür ki, onuncu məqam da öncədən keçilmiş, icra olunmuş məqamdır.

Bu səbəbdən mərifət mərhələsinin sufi kamilləşməsinin digər üç mərhələsində (şəriət, təriqət, həqiqət) öyrənilib, həyata keçirildiyini iddia edərək, cəsarətə demək olar ki, sufilikdə kamilləşmə mərhələsi Zünnun Əl-Misri və Güneyd Bağdadinin dediyi kimi şəriət, təriqət, və həqiqət olmaqla üç pilləlidir.

Dərin və məntiqli fəlsəfəsinin vurğunu olduğum Nəsimi də sufinin kamilləşmə yolunu dörd mərhələli görmüşdü:

**Kişi kimi mərifətdə kamil olmaz,
Ona nur inayət hasil olmaz.**

**Şəriətdə mükəmməl olan adəm,
Təriqət ələmində qafil olmaz**

Birinci beytdə mərifət mərhələsində kamilləşməyən insan Allah nurunun qayğısına, yəni həqiqətə yetişə bilməz, deyilmişdir.

Şair başqa bir qəzəlində:

**Həm şəriət, həm təriqət, həm həqiqət, mərifət,
Verdilər fitva bizə dər-məniyi-hələqəbeguş.**

~ 40 ~

yazmaqla, — şəriət, təriqət, həqiqət və mərifət biz qulağı sırgalı qullara (hər bir müsəlman Allahın qulu hesab edilir) mənə qapılmasının hökmünü verdilər fikri nəzm edilmişdir.

Buna baxmayaraq, yuxarıda yazılanlar əsasında, öz fikrimdən dönmürəm və sufi təliminin üç mərhələdən ibarət olduğuna (şəriət, təriqət, həqiqət) inanıb, qəbul edirəm.

Bu üç mərhələdən keçmiş süfi mürşidi üçüncü sufi dərəcəsi alır və övliyalıq səviyyəsinə ucalmış olur. Hacı Abutalıb Məmmədov və Hacı Vəsim Məmmədəliyev «Böyük Övliyalər» kitabında «Övliyalər — Allaha yaxınlığın yüksək mərhələsidir» — yazmışlar. H.Mənsur, F.Nəimi, İ.Nəsimi əslində böyük övliyalər idilər. Ona görə də, hər möminə qəbul etmir, onların əməlini küfr (kafirlik) adlandırır. Dili və əməli düz gəlməyən yalançı din xadimlərini kafir adlandıraraq dinin (İslam dininin), şəriətin və imanın əsl haqq aşiqləri olan, yüksək elm sahibləri, təmiz və saf insanlara — övliyalara məxsus olduğunu bildirirdilər.

Nəsiminin bir qəzəlində belə deyilir:

**Ey küfrü şirk içində sanan özünü mömin,
İslam, şər, iman məxsusi-övliyadır.**

Təəccüblü deyildir ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda yaşamış bir çox sufi mürşidləri insanlar içərisində övliya kimi tanınmış təkyələri, yaxud qəbirləri qorunaraq bu günümüzdə qətdirilmiş və xalqın pənah yeri kimi ziyarətgahlara çevrilmişdir.

Məşədxanın Nəmətin «Azərbaycanda pirlər» kitabına nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycanda olan ziyarətgahların əksəriyyəti üçüncü dərəcəyə yetişmiş böyük sufi mürşidlərinin adları ilə bağlıdır:

Pirsaat Piri — Pir Hüseyn Şirvaninin xanəgahı (təkyəsi).

Şeyx Babi Yaqub Xanəgahı — Horadiz demir yol stansiyasının altı kilometrliyində, Babi kəndində yerləşir.

Soltan Baba Piri — Şeyx Əbu Bəkirin türbəsi. Dəvəçi rayonu Uqah kəndi, III dərəcəli sufi.

~ 41 ~

Babadilim Piri — Şeyxlər Şeyxi Kamilin zaviyyəsi. Quba rayonunun Hapıt kəndində yerləşir.

Şıx Baba Piri — Cəbrayıl rayonunun Şıxlar kəndində. Qədryyə Cərəyanının Şeyxi olub.

Şeyx Yusif Türbəsi — Xaçmaz rayonunun Şıxlar kəndində Mövlana Şeyx Yusifin türbəsi.

Əlibaba Piri — Abşeronda yerləşir, tədris mərkəzi olub.

Xanağa Piri — Ordubad rayonunun Xanağa kəndində Şeyx İslamın xanəgahı (belə güman edilir)

Əbu Səid Piri — Əbdülxeyir xanəgahı, Ordubad rayonunda yerləşir.

Düylün Piri — Ordubad rayonunun Düylün kəndində yerləşir. Sufi mərkəzi olduğu güman edilir.

Şeyx Dursun Türbəsi — Şeyx Dursun İbn Əhməd Padarinin qəbri, Ağsu rayonunda yerləşir.

Bibi Heybat Məqbərələri — Şeyx Şerifin qəbri Bakıda yerləşir. Sufi dini mərkəzi.

Şeyyid Cəmaləddin Piri — Lənkəran-Astara yolu üzərində Pensar kəndində yerləşir. Şeyx Safi Ərdəbilinin ustadı Şeyx Zahidin müşfidi olub.

Şeyx Zahid Türbəsi — Tacəddin İbrahim Əs-Səncaninin qəbri, Lənkəranda yerləşir (Şeyx Səfinin qaynatası olub).

Şeyyid Əhməd Piri — Seyid Əhməd İbn Kərimin məqbərəsi Lənkəran-Astara şosesi yanında yerləşir.

Babagil Piri — Lerik rayonunda Babagil kəndində yerləşir. Sufi mərkəzi, Gilanlı baba mənasındadır.

Aza Piri — Mövlana Şəmsəddin Məhəmmədin sufi mərkəzi. Ordubad rayonunun Aza kəndində yerləşir.

Dədəgünəş Piri — Şeyx Məhəmməd İbn Şeyx Dədəqulunun sufi mərkəzi, III dərəcəli sufi. Şamaxı rayonunda yerləşir.

Həzrət Şeyx Mənsur Piri — Qəbələ rayonunun Həzrət kəndində yerləşir. Şeyx Mənsur I İbrahimin dövründə yaşayıb.

Həzrəti Şeyx Güneyd Piri — Qusar rayonunun Həzrət kəndində türbə. Şeyx Cüneyd Səfəvinin qəbri.

Diribaba Piri — Seyyid İbrahimin müridinin türbəsi, Mərəzə-də yerləşir.

Ağbil Piri — Şeyx Məzyəd türbəsi. Quba rayonunda yerləşir.

Sofi Həmid Piri — Sofi Həmid türbəsi, Əlibayramlı rayonu.

Pirşağı Piri — Piri Şahinin türbəsi, Bakıda yerləşir.

Pir Həsən Türbəsi — Bakı, Mərdəkən qəsəbəsində yerləşir.

Şeyx Baba Piri — Şeyx Məhəmməd məqbərəsi. Qəbələ rayonunun Həmzə kəndində yerləşir.

Babaratma Piri — İki müqəddəs yerin hacısı Hacı Ağa Məhəmmədin xanəgahı. Şəki rayonunun Babaratma kəndi yaxınlığında yerləşir.

Baba Həlim Piri — Oğuz rayonunun Kərimli kəndindədir.

Baş daşındakı yazılar əsasında, kamil alimlər Dərviş Həlim İbn İshaq və Yusif Əfəndi İbn Yusif Əfəndi (Padar kəndi) Zaqatala rayonunun Tala kəndindən olan Sufi Şeyx Əhməd əfəndinin müridləri olduğu məlum olmuşdur.

Axund Baba — Molla Abbas Əfəndinin qəbri və sufi mərkəzi, Qax rayonunun Güllük kəndində yerləşir.

Şeyx Yusif Piri — Mövlana Şeyx Yusif Əfəndinin türbəsi. Yevlax rayonu Ərəbbəsərə kəndində yerləşir.

Məhəmməd Əfəndi Ziyarətگاهی — Məhəmməd Əfəndi Davudunun qəbri. Zaqatala rayonunun Aşağı Car kəndində yerləşir. Nəqşbəndiyə cərəyanındadır.

Şeyx Xorasani Xanəgahı — Şeyx Fəzlullah Nəimi Təbrizinin qəbri, Əlincə qalasının ətkələrində yerləşir.

Coğrafi cəhətdən Azərbaycanın bütün zonalarını əhatə edən bu ziyarətəgahlar torpaqlarımızın hər yerində sufilərin geniş yayılmasından, rəğbətə qarşılınmasından xəbər verir. Həm də çox maraqlıdır ki, təkyəsi, yaxud qəbri ziyarətəgaha çevrilmiş bu sufilər bərdə «Sufiliyin ən yüksək üçüncü pilləsinə çatmış müşüdlər olması» — məlumatı verilir. Deməli, dördüncü mərifət mərhələsi sufiliyə sonradan qoşulan qondarma bir şeydir.

Sufilik çox az araşdırılan sahə olduğundan və hər sufi müşfidi fərdi, özünəməxsus konsepsiya üzrə fəaliyyət göstərdiyindən, çox halda mübahisəli məsələlər ortaya çıxır. Bütün mübahisələrin

həllində insanın eşq və elmin köməyi ilə Allaha qovuşma prinsipi meyar götürülsə, mənəcə, yanlışlığa yol veriləz.

Hacı Abutalib Məmmədov və Hacı Vasim Məmmədliyəvini «Böyük övliyalər» kitabında belə şərh verilmişdir: «Son dərəcə mürəkkəb çoxşaxəli təsəvvüf təlimi haqqında vahid fikir yürütmək mümkün deyildir. Amma, əgər sufilik üçün ümumi məqbul bir cəhət axtarmaq istəsək bu cəhəti belə səciyyələndirə bilərik. Sufiliyi birləşdirən odur ki, ona tapınanlar şəxsi psixoloji təcürbə vasitəsi ilə insanın Allahla bilavasitə rühani ünsiyyətə girməsini, daha doğrusu Allah təbarəkə və taalanı müşahidə etməyi, Onu öz içində, mənəvi aləmində görməyi mümkün hesab edirlər. Bu ünsiyyət vəcd yolu ilə, insanın qəlbindəki allah sevgisi ilə, Allaha doğru aparan yolda müxtəlif psixoloji təmrinlərdən sonra daxilən nurlanması, mənən təmizlənməsi, paklaşması yolu ilə kəsb edilir. Deməli, sufiliyin məqsədi Allahın ruhani, hissi, bilavasitə derki olmuşdur. İslam Allahın dərk edilməsini mümkün saymır və bu səbəbdən sufilər çox vaxt təqib olunurdular. Sufilik Allaha yaxınlıq qazanmağa sövq edən bir prinsiptir».

Allahın dərkinin eşq, əzab, hiss və vəcdlə olduğunu Əhməd Yasəvidən oxumuşduq. Göstərilən misalda, «Bu ünsiyyət vəcd yolu ilə (vəcd), insanın qəlbindəki Allah sevgisi ilə (eşq), Allaha doğru aparan yolda müxtəlif psixoloji təmrinlərdən sonra (əzab), daxilən nurlanması, mənən təmizlənməsi, paklaşması yolu ilə (hiss) kəsb edilir» — fikri, Əhməd Yəsevini dərk amilləri ilə nə qədər üst-üstə düşür!

Başqa İslam təriqətləri tərəfindən Allahın dərkinin mümkün sayılmaması aydındır. Axı ilahi eşqə uğramadan, elm yolu ilə həmin psixoloji məqamlara yetişmədən eşqin «fontan verən» vəcd halına çatmadan mənəvi saflığı olmayan insanın, qəlbinin nurlanma məqamını hiss etməsi, əlbəttə, qeyri-mümkün idi.

Nəsiminin dediyi kimi:

**Ey Nəsimi, nəfəsin gərçi Məsiha dəmidir.
Möcüzün rəmzini Musa bilə, İsa nə bilir?**

Qurani-Kərimin buyurduğu kimi Allah tərəfindən hər bir peyğəmbərə müəyyən möcüzələr göstərmək qabiliyyəti verilib. O cümlədən İsa peyğəmbər (s) ölüyə can verə bilirmiş. Musa peyğəmbər (s) isə, Tur dağında Allahla birbaşa nitq ünsiyyətinə girmiş, ondan surətini göstərməsini xahiş etmişdir. Allah öz nurunu iri bir qayaya göstərmiş və qaya parçası yanaraq, qopub yerə düşmüşdür. Bu əhvalatın şahidi Musa peyğəmbər (s) olmuş və həmin hadisə «nurun təcəllası» adı ilə bütün dini kitablarda öz əksini tapmışdır.

Yuxarıdakı beytə diqqət yetirin. Öz qəlbində Allaha qovuşmaq psixoloji halını yaşayan Nəsimi birinci misrada canının yoxu var etmə halında olduğunu (ölüyə nəfəs vermə dəmi) deməklə, Allaha qovuşma anını yaşadığını bildirir və ikinci misrada bu möcüzənin nə olduğunu (nurun təcəllasını) dərk etmək üçün, onun şahidi olmuş, bu hissi yaşamış Musadan soruşmağı tövsiyə edir. Hətta, ölünü diriltməyə qadir olan İsanın da nurun təcəllasını bilməyəcəyini söyləyir.

Deməli, hər dindar olanın, ali eşqə uğramadan, elmlə saflaşdır kamilləşmədən öz köksündə nurun təcəllasına nail ola bilməsi mümkün deyildir.

Bunun üçün H.Mənsur, C.Rumi, F.Nəsimi, İ.Nəsimi... eşqi lazım idi.

**Ey xəlvətimə şəmi rüxündən buraxan nur,
Didarına mustaq idi çəşmi- nigaranim.**

—deyən Füzuli eşqi lazım idi. Şair bu şeirdə yarla gizli söhbət yeri olan könlünü xəlvət yer adlandırır. Könlündə Allahın nurunu görməyin nigaranchılığını çəkərək, sufi olduğunu bildirdi. Bu beytdə, «Ey könlümə ay camalından nur buraxan, mənim nigarən gözlərim bu görüşə (nuru görməyə) cam atırdı», — deyən Füzuli ilahi nurlanmaya yetişə bilən kamillərdən idi.

Qurani-Kərimin «Ən-nur» surəsinin 35-ci ayəsində deyilir: ﴿Allah göylərin və yerin nurudur. Onun nuru (Peyğəmbərlərin və

möminlərin qəlbində olan) içində çıraq olan bir taxçaya bənzər .
O nur üstündən nurdur. Allah dilədiyini öz nuruna qovuşdurar».

Bəs onda Allahın nuruna qovuşa bilən sufilər dindarlar tərəfindən niyə qəbul olunmamalıdır?..

Bu suala da Nəsimi poeziyası cavab verir:

**Canda kim eşq olmadı, dildə xəbər nə faidə,
Gözdə ki, görmək olmadı, nuri-xəbər nə faidə?
Bir kişi kim, əzəldə ol binəsib oldu mə'nidən,
Ayətü tafsirü kəlam, ana xəbər nə faidə?**

Canında eşq olmayanın dilində Allahdan xəbər verməsi, görməyən gözün nurdan xəbər verməsi kimi faydasızdır. Əzəldən qismətində mənə anlamaq olmayan bir kişiyyə Quran ayələrinin təvsirinəndən xəbər vermək də faydasız olacaqdır.

İlahi eşqin qulları sonralar xalq içərisində «haqq aşıqları» kimi tanınmışlar. Əhməd Yəsəvi öz yazılarında Həllac Mənsuru, Bəyazid Bistanini haqq aşıqları kimi öyür və onlara böyük məhəbbətini bildirirdi. Bir sıra İslam təriqətlərinin (əhli-haqq, Əliallahlilik, qurubiyə, zamiriyə və s) dərişləri də özlərini haqq aşıqları «və ya əhli haqq» adlandırdılar. Xalq ədəbiyyatında, xüsusən də məhəbbət dastanlarında haqq aşıqlıq ideyası çox geniş yayılmışdır. Oluqca maraqlıdır ki, məhəbbət dastanlarından tanıdığımız haqq aşıqlərinin adları təsəvvüf şairləri ilə eyniyyət təşkil edir (məsələn, Aşiq Qərib, Kərəm, Qul Abbas, Aşiq Alı, Ələsgər, Molla Cümə və s).

Nəsimi şerlərindən birində haqq aşıqı kimi, yarının (könlündə gördüyü Allahın) tamaşasında olduğunu öz xeyrini güdən dindarın isə gələcək günün (axirətin) qüssəsini çəkdiyini belə ifadə edir:

**Aşiqi-haqbin qılır yarın tamaşasın bu gün,
Zahidi-xudbin durubdur qüsseyi –fərdə çəkir.**

Sufiliyin geniş yayılmasında dərişliyin böyük rolu olmuşdur. Onlar «dəriş orderləri» adlanan qardaşlıq birlikləri yaratmış, öz təriqətlərini yaymaq üçün dəriş tərkidünyalıqına üstünlük ver-

miş, çox halda təriqət müxaliflərinin təqiblərindən yayınmaq üçün tez-tez yerlərini dəyişmişlər .

Özünü dəriş kimi təqdim edən Nəsimi deyirdi:

**Yahu ya mənhu deyib, hər dəm təmənnə eylərəm,
Rəhmətindən umaram, rəhmani gözlər, gözlərim.**

«Ya hu», «ya mənhu», əsasən, «ya Allah», «ey Allah» mənası verən çağırış ifadələridir. Dərişin bütün dualarının və əməllərinin başlanğıcında zikr olunaraq Allahın köməyə çağırılmasına dələlət edən sözlərdir. Bu beytdə Nəsimi, — «ya hu», «ya mənhu» deyib Allahı çağıraraq rəhm olunmasını və bağışlanmasını diləmək niyyətində olduğunu bildirir.

Dərişlər elmlə olub hər cür əzabə qatlaşmaqla yanaşı xalqın ictimai-siyasi həyatında aktiv iştirak etmiş, lazımı məlumatların əldə olunması və vaxtında ünvanlara çatdırılması işinin mahir bliciləri olmuşlar.

Xoca Əhməd Yəsəviyə görə dərişlik peyğəmbərimiz Məhəmməd əleyhissələmdan qalmışdır.

Nəsimi isə bir qəzəlinde bu məqamı peyğəmbərin məracı ilə əlaqələndirərək deyirdi:

**Bu dəm ol dəmdir Məhəmməd seyri-mərac eylədi,
Gəl qənimət gör bu dəmi kim, bu dəm ol dəm deyil.**

Könlündə Allahına qovuşma məqamını Məhəmməd Peyğəmbərin (s) məşhur mərac hadisəsinə bənzədən şair, başqa məqamlara bənzəməyən bu məqamı qənimət bilməyi məsləhət görürdü.

Dinin və elmin yayılmasında sonsuz əzablara sinə gərən dərişin məqamı Allah hüzurunda oluqca yüksəkdir. Çünki dəriş eşqi yolunda bütün beşəri məziyyətlərdən əl çəkir, elmini artırır və yayır, cismini bu yolda fəda edərək daha da saflaşır, ucalır. Söz yox ki, Allah belə eşqi mükafatlandırmalıdır.

**Eşq yolunda kim ki, ol yarınə cənfəşan gedər,
Əhli-yəqin bilir kim, ol cənnətə biguman gedər.**

Nəsimi eşq yolunda canını fəda edənlərə haqqı bilən şəxs kimi söyləyir ki, cənnətə gedəcəklərinə heç bir şübhə etməsənlər.

Türk təsəvvüfünə görə mütləq varlığı eşq, əzab, hiss və vəcd-lə dərk etməyin mümkünlüyünü qeyd etmişdik. Şüfilikdə İlahi nur haqqın əsas atributu, Yəsəvilikdə isə insan ilahidən qopan nur zərəcəyidir. Kamil insan vəcdə gəldikdə həmin nur zərəcəyi insanın simasında ətə-qana dolub təzahür edir, insan Allahı öz könlündə real varlıq kimi görür və dərk edir. Hər kim ki, o nuru görməyə qadir deyil, Nəsimi onlara, gözün olsa da bəsirətin, yəni görmənin yoxdur deyir: ✓

**Hər kim ki, qılmaya nəzər, ol hüsn-i-surətə,
Yoxdur bəsirət anda gər əhli bəsis ola.**

Şair öz köksündə gördüyünə müraciətlə:

**Şəha, hüsnün təcəllası bu təndə can edilmişdir,
Bu tən içindəki canım şəha qurban edilmişdir.**

**Mənim torpağım əzəldən sənin eşqinlə yağrıldı,
Ayrılmaz ta ədəb andan ətilə qan edilmişdir**

—deyir. Məncə, heç bir şərhə ehtiyac yoxdur. Deməli, sufiliyə görə Allaha cismani və mənəvi vəcd (psixofiziki hal) məqamında çatmaq mümkündür.

Psixoloji məqamların klassik İslamda da böyük rol oynadığı Qurani-Kərimdən bizə məlumdur. Həzrəti Peyğəmbərə Nur dağında Hira mağarasında yuxuladığı vaxt Cəbrayıl əleyhissalamın gəlməsi, Quranın ilk ayələrini öyrətməsi, peyğəmbərin tez-tez xəstələnməsi (psixoloji hal), Buraqla Allah hüzuruna mərac etməsi həmin vəcd məqamlarından xəbər vermirmi?..

Bu deyilənlərin təsdiqini Quranın «Əl-ələq» surəsinin 3 və 4-cü ayələrində, «Əl-inşiqaq» surəsinin 1-ci ayəsində, «Ən-Nəcm» surəsinin 4+18-ci ayələrində, «Ət-duxan» surəsinin 3-cü ayəsində, «Əl-Furqan» surəsinin 4+10-cu ayələrində görmək olar.

Türk sufiliyində vəcd bir tərəfdən klassik islamdan bəhərlənməyə də kökü əsasən şamanlıqla bağlı idi. Ona görə də xalq sufiliyində dərvişliyi İslam şamanizmi adlandırmaq olardı. Şaman statusuna çatmaq üçün vergi alan şəxs bir neçə müxtəlif prosesdən keçməlidir. Bütün bu proseslərdə şamanın cismən ölib-dirilməsi ideyası əsas yer tuturdu. «Əhməd Yəsəvi «ölməzdən əvvəl can acısının dadını dadmaq» deməklə, məhz sufi olmaq üçün cismi öldürüb, ruhun yüksək səviyyəyə qaldırılmasını nəzərdə tuturdu. Nəsimi öz eşqi yolunda canını tərk etdiyini və qohumlarla ancaq qan bağlılığının qalmasını belə ifadə edirdi:

**Tərki-can qıldı Nəsimi, keçdi bu candan dəxi,
Qanda qaldı ana-ata, qövm ilə qardaşlar.**

Şübhəsiz ki, bu simvolik ölib-dirilmə eyni kökə mənsub mədəniyyət hadisəsi kimi türk şamanizminin və türk sufiliyinin özəyini təşkil edirdi.

Təsəvvüf təliminə görə aşiq vəcdin ən yüksək məqamında İlahi nurlanmaya yetişir, Tanrı onu öz dili ilə danışırdır. İşıq kimi ona yetişən ruhları özündə hiss edən şaman da həmin ruhların dili ilə danışır, göstərişlərini icra edir, dua oxuyur və gələcəkdən xəbər verirdi. Deməli, dərviş də, şaman da ruhun (Tanrının) sözlərini insanlara ruhi vəziyyətin ən yüksək məqamında vəcd halında çatdırıb bildirdi.

Vəcd insanın daxili aləminin təlatümü nəticəsində yüksələ bildiyindən şamanlar, eləcə də, dərvişlər onun süni üsulla gücləndirilməsi yollarını axtarıb tapmışlar. Artıq həmişə aydındır ki, musiqi, şer və rəqs insanı həyəcanlandırır, təcridən ilhamını coşdurur, əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdırıb bütün nisgilləri qəlbədən çıxararaq vəcdin yüksək məqamına yetişməsinə köməklik göstərir.

Şamanlar müxtəlif dini rituallar icrası ilə, dərvişlər isə musiqi alətlərinin sədası altında bədahətən deyərək rəqs etmələri ilə öz məqsədlərinə nail ola bilirdilər. Belə hallarda, ən yüksək psixoloji məqama yetişən dərviş Allahın nuru ilə nurlanır, onunla danışırdı. İlk dəfə Həllac Mənsur Allaha qovuşduğu məqamı «ənəlhəqq» qışıraraq dillə ifadə etmişdi.

Nəsimi sufinin «ənəlhəqq»ə çatma məqamında musiqi alətlərinin də o dildə danışdığını bildirir və aşiq olmayan adi möminlərin İslam fəlsəfəsinin ən aşağı — «lailəhəilləllah» səviyyəsinə endiyini söyləyir və onların məhəbbətini yalançı məhəbbət adlandıraraq deyirdi:

**«Ənəlhəqq» çağırır cəngü dəfü ney,
Yalançı lailəhəilləllah düşmüş.**

Sufi təriqətləri müxtəlif, onların sülukları fərdi xarakter daşıdığından hər bir şeyx vəcd üçün musiqini və şəri özü secirdi. Bu səbəbdən də təsəvvüfün özünəməxsus musiqisi və özünəməxsus şer forması vardı.

Daha geniş yayılmış musiqi «haxışta» (tənbəlli, ətalət, pis əməllər, əzib xışdamaq mənasında) və «hürufani» (indiki «Ruhan») bu günümüzdə qədər sevilməkdədir.

Yüksək həyəcanlandırıcı zili ilə seçilən «Mənsuriyyə» (Mənsuri, mansın) də sufi musiqisinə aid edilərək H.Mənsurun faciəsindən xəbər verdiyi söylənilir.

Əhməd Yəsəvi, Yunis İmrə, Nəsimi, Xətai, Nəbati və s. görkəmli şairlərin yazdıqları hikmətlər, ilahilər, qəzəl və qəsidələr musiqi yatumluğuna görə sufilər tərəfindən sevilərək oxunan şerlərdən olmuşdur.

Həm şamanın, həm də sufinin eşqi ilahi, ruhi eşqdır. Ancaq, şamanlıqda eşq müəyyən məqamları əhatə etməklə ardıcılıq daşımır. Türk sufiliyində isə eşq yetkin və sistemlidir, aşiqin varlığını əhatə etməklə, bir an da olsa onu tərək etmir.

Deməli, İslam mədəniyyətindən alınmış əlavələrlə zənginləşdirilmiş sufi eşqi yenilik kimi qəbul olunmalıdır.

ARIFI-LAMƏKAN OTUZ İKİDİR

Hürufilik sufi təriqətinin on iki cərəyanından biri olub, XIV əsrin sonunda Fəzlullah Nəimi tərəfindən yaradılmış və Şirvanşah I İbrahim dövründə Şirvanda və Bakıda geniş yayılmışdı.

Hürufilik sözünün kökü hüruf — həflər deməkdir. Hürufilər hərf, rəqəm və ayrı-ayrı sözlərə rəmzi mənalar verməklə öz fikirlərini gizli şəkildə çatdırmağı bacarmış və demək olar ki, ancaq hürufinin anlama biləcəyi yeni bir «dil» yaratmışlar.

**Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün
Kim, var bu dildən özgə bizim bir lisanımız**

— deyən Nəsimi məhz hürufilərə məxsus dili nəzərdə tuturdu. Şair başqa bir qəzəlində hürufi kimi özünə müraciətlə deyir:

**İnsü cinnin dilini gərçi Süleyman bildi,
Sən bilən dili bu gün yəni Süleyman nə bilir?**

Quranın «Sad» surəsinin 36, 37 və 38-ci ayələrindən məlumdur ki, Süleyman peyğəmbər insanların və cinlərin dilini bildişi, hətta, bütün heyvanat aləmi və külək ona rəm edilmişdir. Ona görə də şair bütün dilləri bilən Süleyman peyğəmbərin də rəmzlərlə dolu hürufi dilini bilmədiyini söyləyir. Yaxud:

**Ey badi-səba var xəbəri yarə ilət kim,
Hud-hud dilidir, bunu Süleyman dəxi bilməz**

—deməklə, yarına xəbəri küləklə aşkar göndərən Nəsimi, hürufi olmayan kimsənin anlayacağından ehtiyatlanmış və bu dili quş dili adlandırır.

Hud-hud — hop-hop, yaxud şanapipik kimi tanınan və Süleyman peyğəmbərə xəbər daşıyan quşun adıdır.

Hərf, ədəd, ad və səslərə rəmzi mənalara verilməsinin tarixi olduqca qədimdir. İbtidai insan hadisələrin əsl mahiyyət və səbəblərini anlamadığından bu üsulla sirlərin dərkinə çalışmış, yaxud, insanların qorxu, vahimə içərisində qalmasından bəhrələnən kahinlər müxtəlif rəmlərə mövhumı sitayiş yaratmışlar.

Odur ki, hərf, ədəd, ad və səslərə rəmzi mənalara verilib müqəddəsləndirilməsi qədim yunan fəlsəfəsində mühüm yer tutmuşdu. Pifaqorçuların bəzilərinin ədədləri müxtəlif qruplara bölüb bunun vasitəsi ilə hadisələrin mahiyyətini açıqlamaları gələcəkdən xəbər vermələri, xarakterlərin və baş verənlərin rəqəmlərdən (təvəllüd, telefon, maşın nömrələri və s.) asılılığını göstərmələri bu günümüzün hadisələrindən sayılır.

Şamanların səs, söz, hərəkət və ritmlərin köməyi ilə müalicələr aparması rəmzlərin müqəddəsləndirilməsindən xəbər vermirmi?!

Sonralar belə rəmzlər dini kitablarda da öz əksini tapmışdır.

İsa peyğəmbər «İncil»in başlanğıcında deyir: «Göyden enən ilk şey kəlmə olmuşdur, mən də kəlməyəm». «İncil»də başqa bir yerdə «Allah kəlamı bəkirə Məryəmin bətninə düşdükdə, otə-qana dönüb insan görkəmi aldı», — yazılır.

Müqəddəs kitabların ən yetgini olan Qurani-Kərimin bir çox surəsi mənası indiyədək açıqlanmayan hərf-lərlə başlayır. Əvvəllər «Quran» təvsiçiləri və islamşunaslar bu hərf-ləri ayrı-ayrı sözlərlə əlaqələndirərək mənalandırmışa çalışmışlar. Son dövrlərdə tədqiqatçılar bu fikrə gəlmişlər ki, «Quran»da göstərilən hərf-lər rəmzi mahiyyət daşıyır və onların sirri, ancaq Allahın özü-nə məxsusdur.

Hərf və ədədlərin rəmzi mənalandırılması sonralar mənsirlik, simaya, elmi-əsma, əbcəd və cəmal təlimlərindən də öz əksini tapmışdır.

Hərf rəqəm və sözlərin rəmzləşdirilməsində müəyyən qəder əbcəd və camal təlimlərindən bəhrələnən hürufilik, altı yüz ildən

artıq tarixi keçmişə malik olmaqla, həmin təlimlər arasında ən gənci və hələlik sönuncusudur.

Təsəvvüf fəlsəfəsindən qidalanan sufi təliminin mərhələlərini keçmiş kamil hürufilər təriqət muxaliflərinin təqiblərindən qorunmaq üçün, rəmzləri gizli (şifrlənmiş) danışq dili səviyyəsinə qaldıra bilmişdilər.

Hürufiliyin banisi Fəzlullah İbn Əbu Məhəmməd Təbrizi Nəimi (Şeyx Xorasani) olmuşdur. Nəiminin ölümündən sonra (1394) hürufilik Əli ül Əlanın və Nəsiminin sayəsində, əvvəlcə Türkiyədə, sonra isə İraq və digər islam ölkələrində geniş yayılmışdır.

Əmir Teymurun təhriki ilə Şirvanşah İbrahim F.Nəimini tutdurub zindana saldırır. Əlincə qalasına, Miranşahın hüzuruna göndəriləcəyini hiss edən Fəzl yaxın əshabələrindən biri Dərviş Hacıyı yanına çağırtdırıb tapşırıqlar verir. Həmin söhbət gözətçilərin nəzarəti altında hürufi rəmzləri ilə aparılır. Sonra isə F.Nəimi rəsmi «Vəsiyyətnamə» yazaraq dörd nüsxədən ibarət övladları və müridləri üçün göndərmişdi.

Görkəmli nasir İsa Hüseynov «Məşhər» romanında «Vəsiyyətnamə»nin mətnini belə vermişdir:

«Bismillahir-rahmanir-rəhim!

(Birinci sətri oxumağa dəyməz).

Böyük qızıma səlam deyın, atanın vəsiyyəti budur. Ortancılıma, kiçiyimə səlam deyın. Bütün ailə üzvlərinə səlam söyləyin, amandır namazı tərkt etməsinlər. Allahın, allahın, Allahın xatirinə, övladlarının qorunmasında qüsura yol verilməsin. Ayrı cür hərəkət edilməsin. Özünü, özünü, yalnız özünü qoruyun, əzizlərim, atanın vəsiyyəti budur. Seyid Əli övladlarının yanında olsun».

İlk baxışda az səbatlı bir adamın yazdığı məktub təəssürati oyadan bu vəsiyyət hürufilərə nələri anlatmırdı?

Fəzlin həbsindən ehtizaza gəlmiş rəmzi qılnc sahibləri (hürufilər) polad qılnc bağlayıb öz şeyxləri yolunda ölümə getməyə hazır idilər. Şeyxin böyük qızı Fatma və bəzi müridlər də bu mövqedə idilər. Müridlər birgə işarəyə bənd idilər. Yalnız Nəsimi Fəzlin əsl məramını düzgün başa düşərək anlamışdı ki, o heç

vaxt taxta qılıncı polad qılıncı əvəz etməyəcəkdi. Polad qılınc dünyaya hökmlərlik ideyasının rəmzi kimi ortaya atılmışdı. Əs-
linde Fəzl kamil insanların, yəni elmin hökmlərliyini nəzərdə
tutmuşdu. Dünyaya cahil gəlmiş insan isə, fiziki gücün qüdrətinə
daha çox güvəndiyindən bu fikri daha asan qavrayırdı. Fəzl böyük
əziyyətlə yaratdığı hüruflilərin qiyama qurban olacağından qorxa-
raq bu vəsiyyəti yazmışdı.

Vəsiyyətdə, ancaq, hüruflilərə başa düşə biləcəyi rəmzlərlə
aşağıdakı tövsiyələr deyilmişdi:

«Bismillahir-rəhmanir-rəhim!» — Bunda rəmzi mənə axtarı-
lacağından ehtiyat edən şair, bir az aşağıda «birinci sətri oxumağa
dəyməz», yazmışdı.

«Böyük qızına səlam», — yəni, ona sülh (qiyamdan uzaq ol-
maq) vəsiyyət edirəm. Böyük qız Fatma Fəzlin mürsidlik səviyyə-
sinə yetmiş doqquz nəfər müridindən biri idi. «Ortancılıma,
kiçiyimə səlam deyən», — yəni, onlara da sülh vəsiyyət edirəm.

«Bütün ailə üzvlərinə səlam söyləyin «yəni, bütün müridləri
sülhə (qiyam fikrindən daşınmağa) çağırıram. «Amandır, namazı
tərk etməsənlər» — yəni, müridlərinə tapşırırdı ki, daima görüşə-
rək təbliğati davam etdirsənlər, təriqətin zəifləməsinə, Fəzl ide-
yalarının ölməsinə yol verməsənlər. «Allahın, allahın, allahın xatir-
inə, övladlarının qorunmasında qüsura yol verilməsin» deməklə
üç dəfə Allahın adını çəkib (bəlkə də, müqəddəs sayılan Allaha
üç dəfə and içdirir) təkidlə cəmi hüruflilərin (evlادlarının) qorun-
ması üçün qüsurlu olan qiyamı yol verməməyə çağırırdı. «Ayrı
cür hərəkət edilməsin», — yəni, elm öyrənilə yaymaqda davam
edin. «Özünü, özünü, yalnız özünü qoruyun», — yeni,
yəni, üç dəfə təkrarlayıb (and verib) təkidlə əldə olunan
nailiyyətlərin qorunmasını tövsiyyə edirdi. «Seyid Əli nailiyyətlərinin
yanında olsun», — deməklə, bəlkə də müridləri Nəsimiyə
tapşırırdı, yaxud, hüruflilərə rəhbərlik işini ona həvalə etmiş, ya
da, onu gedəcəyi səfərdən dayandırmaq istəmişdi.

Mümkündür ki, bu vəsiyyətnamədə daha dərin mənalar gizlə-
dilmişdir ki, açıqlanması o qədər də asan deyildir.

Bəşəriyyətin kamilləşməsinə, elmin hökmlərliyini istiqamətinə
yöndəlməsinə, sonda «qiyam»la yekunlaşacaq hüruflilərin təliminin təb-
liği və yayılması üçün müxtəlif ölkələrə dərvişlər göndərilir,
onlarla daimi əlaqələr saxlanılırdı. Çox vaxt hüruflilər siyasi mə-
sələlərə qoşulub siyasi xadimləri məntiq gücünə öz iradələrinə
tabe edə bilirdilər. Təəccüblü deyildi ki, Şirvanşah İbrahimin oğ-
lu, Əmir Teymurun isə çox inandığı yaxın adamlarından biri hüru-
flilərin idi. Belə olan surətdə, hüruflilərin (yəni, mərkəzin) hər
yerdə bəşəriyyətə olmasını və lazımı tapşırıqların göndərilməsi üçün
gizli bir üsul işlənilib hazırlanmalı idi.

Bu üsul fikirlərin hərf, rəqəm və rəmzlərdən istifadə etməklə
gizli şəkildə çatdırılmasını təmin edən hüruflilik cərəyanında
özünü göstərdi.

Təşəvvüf təliminin sufi mərhələlərindən keçən hüruflilərin rəmz-
lərinə iyələnən hər bir kəs təriqət başçısına və ya onun vəkil et-
diyi adamların iştirak etdiyi tənənəli məclisdə suallar cavabları
məclislərlə imtahan verirdi. Hüruflilərin nizamnaməsi əsasında həqqə
vəfadarlığın şərtlərini, yəni elmə məhz nə ilə xidmət edəcəyini
danışib kamillər məclisinin (imtahan komissiyasının tərkibi «kam-
millər məclisi» adlanırdı) qərarı ilə rəsmi hüruflilərin müridi adını qə-
zanırdı.

Fəzlullah Nəsiminin sağlığında qərarı Fəzl qərarına bərabər tu-
tulan «kamillər məclisi»nin doqquz üzvündən biri Nəsimi idi. Bu
məclisə müvəffəqiyyətlə imtahan verən mürid xırqə (ağ rəngli,
ancaq hüruflilərə məxsus olan əba) papaq, qırşaq və taxtadan
qayrılmış xırdaca rəmzi qılınc alır, F.Nəsiminin «Cavidannamə»si-
ni öpüb, ustadın elminə və qayəsinə son nəfəsədek sadiq qa-
lacacağına and içirdilər.

Papaq, əvvəllər papaqçı olmuş Fəzlin əli ilə keçədən tikilib,
kənarlarında at tüklərindən uzun saçlar qoyulurdu. Dərvişlərin
belə geyimi Fəzl müridlərinin başqalarından asanlıqla seçilməsi-
nə imkan verirdi. Çox hallarda hüruflilərin müridi özü ilə üstündə, yal-
nız zərəbinlə görünə bilən otuz iki xırdca nöqtəsi olan ərəb əlif-
basının birinci hərfi «Əlif» formasında rəmzi açar gözdirirdi. Bu
açar,—bütün elmlərə vaqif olmanın yolu ərəbin 28, farsın, yaxud

türkün (Azərbaycanın əski əlifbasının) 32 hərfidir, — rəmzi fikri-
ni ifadə edirdi.

**Arifi-laməkan otuz ikidir,
Sahibi cismü can otuz ikidir.**

—deyən Nəsimi bu qəzəldə otuz iki hərfin hər şeyə qadir olduğu-
nu poetik şəkildə gözəl aşılaya bilmişdir.

Məsciddə Şirvanşah İbrahim qəsd etmək istəyərkən öldürü-
lən şəxsin cibindən «əlif» açarı çıxması, Əlincə qalasının müda-
fiəsinə köməyə gələnlərdən atılıb qalmış keçə papaq və «əlif»
açar hürufiləri suçlandırır.

Əslində hər iki məsələ Şirvanşah İbrahimin siyasətinə xidmət
məqsədi ilə təşkil olunmuşdu. Şirvanşah İbrahimin hürufilərlə
yaxın münasibəti və Əlincə qalasının müdafiəçilərinə Şəkili qo-
humlarının vasitəsi ilə köməklik göstərməsi Əmir Teymura mə-
lum idi. Ona görə də şah sui-qəsd məsələsi ilə hürufilərlə yaxın
münasibətini pərdələmək istəyirdi. Əlincə qalasında atılan papaq-
la qalaya öz köməyini ört-basdır etmək məqsədi güdürdü.

Göründüyü kimi, hürufi mürüdlərinin xüsusi hazırlığı, imta-
han, and, fərqləndirici geyim, parol rolu oynayan açar, dözm hazı-
rlığı, dərviş laməkanlığı, dövlət aparatları ilə əlaqələrə can atıl-
ması, məlumatların vaxtında ötürülməsi və nəhayət, xüsusi şifrəli
dil olmasından əlavə güclü məxfilik rejimində iş aparılmasına
dəlalət edir.

Ancaq aparılan iş siyasi məqsədlər daşımırdı.

Məqsəd, elmin yayılması üçün yeni ünvanlar əldə etmək, hə-
min ünvanlarda münbit şərait yaratmaq üçün saraylarda mövqelər
əldə etmək, hər yerdə sülhün bərqərar olmasına nail olmaq və s.
bu kimi işlərin, eləcə də, elmi təbliğatın aparılmasında təriqət
müxaliflərinin təqiblərindən yayınmaqdan ibarət idi. Amma görü-
lən işlər dolayı yolla siyasətə də az təsir göstərmirdi. Həm də hür-
ufilərin son məqsədi əslində siyasətlə bağlı idi. Nəimin «dünya
üzərində hökmranlıq dünyanı dərk etmək yolu ilə əldə edilə bilər.
Dünyanı dərk etmək isə zərərlərin xisletinin öyrənilməsindən

başlanı», — deməsi və «Cahangirlər dünyasının əhatəsində müt-
ləq doğru azadlıq, həqiqi kamillik qeyri-mümkündür», «Yer üz-
rində axırıncı hökmdar qurşağına taxta qılınca bağlayana qədər elm
yayılmalıdır», — ifadələri başəri bir siyasətdən xəbər vermirmi?

Bu siyasətdə Fəzl özünü əsirgəmədən ali məramına qurban
verir və bəşəriyyəti nurlu, gözəl gələcəyə çıxarmağa can atırdı.
Fəzlin arzusu kamil insanları cəmiyyətini yaratmaqdan ibarət idi.

Ətraf cahillərlə dolu olduğu bir dövrdə Fəzl məxfilik şəraitin-
də iş aparmağa məcbur oldu. Elə bu səbəbdən sufilikdə yeni bir
cərəyan — hürufilik yarandı və qısa zaman müddətində 100 min-
lərlə insan qəlbini fəth edərək, geniş coğrafi ərazidə yayıldı.
Hürufiliyə bu qədər güclü meylin səbəbi nə idi?.. İ.Nəsimi Əmir
Teymurla söhbəti zamanı «Səltənətdə sən insanı cəhəldə saxla-
maq və qorxutmaqla hökmransan, Fəzl isə elmi ilə, insana ləyaqət
və uralıq bəxş etməklə hökmrandır», — deməklə müəyyən
mənadə bu sualı cavablandırmışdır.

Digər tərəfdən, sufi mürşidlərin dini tələblərinə əməl etməklə
yanışı əməldə şəxsi nümunə göstərmələri bu meyli daha da güc-
ləndirirdi.

Sədi Şirazi demişken: «Ölkə ağıllı adamlarla gözəllənər, din
pak adamlarla möhkəmlənər». F.Nəimi, İ.Nəsimi kimi xalqın
qayğısını çəkən böyük şəxsiyyətlərin yaratdığı sahəyə kütləvi şə-
kildə həvəs göstərilməsi tamamilə qanunauyğundur.

Həyatlarını əqidələrinə qurban verməyə hazır olan hürufilər
Teymurilərin hakimiyyəti dövründə kəskin təqib olunurdular. Öz-
lərini qorumaq üçün müxtəlif təriqətlərə qoşulan hürufilər, son-
ralar bu səbəbdən şiə qələndəri, bəktəşi, neqşəbəndi və s. Hürufi-
likdən çox fərqli olan təriqət adları ilə adlandırılırdılar. Belə
yanlışlıq hürufilik üzərinə qatı bir anlaşılmazlıq dumanı çəkirdi.
Əslində isə hürufilər təsəvvüf daşıyıcılarının ən ali məqamları
idilər.

Şəriət kimi təriqət də haqqı dərk etməyin yoludur. Birinin
əsasını məntiq və elm təşkil edirsə, o birinin məğzi eşqlə bağlıdır.
Şəriətdə ibadət Allaha yaxınlığın açarıdır, təriqətdə eşq Allaha
qovuşmağın yeganə yoludur. Təriqətin yolu şəriətdən keçirdi.

Şəriəti yaxşı öyrənmiş sufi onun özlülü üzərində öz təriqətini yaradır, həm də şəriətin tələblərini pozmayıb əldə rəhbər tuturdu.

Bu barədə Nəsiminin bir qəzəlində belə deyilir.

**Şəriət əmrini mürsüd edin təriqətə
Kim, ol təriqətlə sən açasan abi-həyat.**

Əbədiyyətə (yəni, Allaha) qovuşmaq üçün seçdiyiniz təriqət-də, şəriət əmrlərini əldə rəhbər tutun, — deyən şair məqsədə yetməyin yolunu bunda görürdü. Şəriət dinin zahiri tərəfi olub «La ilahə illəllah» (Allahdan başqa Allah yoxdur) deyərək hər şeydə yaradan və yaradılanı görür. Təriqət isə, dinin batini tərəfi kimi, «La mövcuda illəllah» (Allahdan başqa mövcudat yoxdur) deməklə, yeganə varlıq yaradanın olduğunu, mövcudatın isə onun təcəllası olduğu fikrini əsas götürürdü. Yəni ilahi varlıq təklin çoxluq şəklində təzahürüdür, deyilirdi.

Bu isə vəhdəti-vücüd (varlıqların birliyi) yəni, bütün mövcudatın Allahın isim və sifətləri kimi təcəlla etməsi nəzəriyyəsi idi. Nəsimi:

**On səkkiz min aləmin həqdir vücudi, biguman,
Mümkir ani çün görəmməz, etmə iqrar iştə gör!**

**Biz ki, vəhdət aləmindən çünki döndük kəsərəyə,
Qafil olma gördüyün ol oddur əbsar, iştə gör!**

— deməklə, on səkkiz min aləmin (on səkkiz min qalaktika) yəni, kainatın hər hissəciyinin vücudunun Allahdan olmasını inkar edən din xadimlərinin bunu görə bilməyəcəyini söyləyir və dillə deməyə ehtiyac olmadığını, əməldə görə bilməyi tövsiyə edir.

İkinci beytdə isə şair vəhdəti-vücuddan dönüb bu dünyada yaşasaq da (Allahdan hicrətdə olsaq da) bixəbər qalma, aç bəsirətini və bütün gördüklərinin o oddan (nurdan, Allahdan) olmasını görə bil deyir.

Başqa bir qəzəldə bu fikir daha da açıq verilmişdir:

**Təalallah, nə zibasan, sifatin zati-yektadır,
Qamu əşya sifətindən sənin ismin müsəmmadır.**

**Təcəlla nurini şəha, yüzündə çün əyan gördüm,
Cəmi əşyada ol nuri təcəllası hüveydadır.**

Uca Allah nə gözəlsən, yeganə sifət sahibisən, amma bütün əşyaları görəndə sənin adın adlandırılır. Ey Allah, nurunun təcəllasını əşyaların üzündə açıq-aşkar gördüyüm üçün, o nurun təcəllası mənə bellidir.

Burada şair şəha deyərək mürciəti etdiyi Allahın «küll» əşyaların isə onun hissəciyi, yəni «cüz» olduğu fikrini ifadə etmişdir.

Məhəmməd Füzuli eyni fikri başqa cür çatdırırdı:

**Halım deyib, muradıma yetsəm əcəb deyil,
Bir bəndəyəm ki, dərğahi-soltana yetmişəm.**

**Miskin Fizuliyəm ki, sənə tutmuşam üzüm,
Ya bir kəminə qətrə ki, ümməna yetmişəm.**

Könlündə «küll» olan Allaha qovuşmuş şair halını bildirərək, «təəccüblənməyin, soltan sarayına yetmişəm» deyir. Sonra isə, özünü Allah qarşısında yazıq bir bəndə adlandırır, ona üz tutur və kiçik bir damla kimi öz ümmətinə (küllə) yetişdiyini bildirir.

Nəsimi, bu mənada, Allahı mütləq hakim varlıq adlandıraraq belə deyir:

**Vücudin zati-mütləqdır, məgər kim,
Nəyə kim baxar isəm anda sənsən.**

Mütləq hakim olan bir varlıqsan, ey Allah, hər nəyə baxırsansa onda səni görürəm.

Şair dinə kor-koranə inananları Allahı dərk etməməkdə qınadır və onları təqlidçi adlandıraraq deyirdi:

**Müqəllid çünki bilməz elmi-tövhid,
Müvəhhid olmadı, nadan deyilmi?!**

Təqlidçi eyniləşdirmə elmini (vəhdəti-vicudu) anlaya bilməz. Əgər Allahın birliyinə, yəni yeganə varlıq olub, qalan hər şeyin onun nurunun təcəllası olmasına inanmırsa nadan deyilmi? — fikri poetik dillə ifadə olunmuşdur.

İlahi nurlanma sayəsində Allahın surətini könlündə görməyə qadir olan sufilər bu surətin kamil insanın sifətinə oxşamasını və onun nə qədər gözəl mehriban olmasını iddia edirdilər.

**Könlüm içində surətin çan kimi qılmışam yerin,
Gövhəri «küntü kənz» gör kim nə xərab içindədir.**

Ey Allah, surətinin yerini könlüm içində çan kimi yaratmışam, ancaq gizli xəzinənin gövhərinə baxın ki, neçə bir xərabəlikdə yerləşdirilib («Küntü kənz» — Quran kəlamı olub, Allah adlanan gizli xəzinə mənası daşıyır). Şair burada öz könlünü viranelik adlandırır ki, xəzinəni xərabəliklə gizlədərler.

**Surətin əhsənü təqvimü üzün qıblə imiş,
Bu sözə yox deyənün adını heyvan demişəm.**

Birinci misrada şair «əhsənü təqvim» (gözəl gün) dedikdə Adəmin yaradılma gününə işarə vurur və Allahın insan surətində olduğunu söyləyir, həm də bu üzü görə bilənlər (sufilər) üçün onun qıblə olduğunu deyir. İkinci misrada isə bunu inkar edənləri heyvan adlandırır.

Başqa bir qəzəldə Nəsimi:

**Vəslinə irmək istərəm gərçi ki, eyniyəm anın,
Məndən anı kim ayura, fikrü məlal içindəyəm.**

**Sən mənim olduğun, şəha, düşməne zahir olmamış,
Mümkir ilə bu mənidən qiyl ilə qal içindəyəm.**

—deyərək, qovuşmaq istədiyi Allahla eyni surətdə və onunla bir olduğunu deyir, onları kim ayıra biləcəyinin fikrini çəkir.

İkinci beytdə isə, şəha səni qəlbimdə görüb dərk etməyimin səbəbi düşməne aydın olmadığından, bu mənada daim onlarla mübahisədəyəm, deyir.

**Ey könül, haqqın adısan, səndə zühur eylədi haq,
Bəhri-mühit oldu adın, həddü kənarın yox imiş**

Könlünün həqiqət olduğunu deyən Nəsimi, Allahın könlüdə meydana çıxıb özünü göstərməsini və könlünün bu səbəbdən həddi-hüdudu olmayan əhatə dənizi olduğunu söyləyir.

Digər şerində şair möminin (burada sufi nəzərdə tutulub) könlündə Allah olduğunu və bunu bildikdən sonra da həmin insana təzim etməyənləri qınayaraq deyir:

**Çünki bildin möminin qəlbində beytullah var,
Yenə təzim etmədin, ol evdə kim Allah var.**

Şair insanın könlündə Allahına qovuşması nəticəsində «haqq ilə haqq olub» ilahiləşməsinə və təzimə layiq səviyyədə olmasını bildirdi. Əslində təzim insana yox, öz zərrəsinə qovuşmuş Allah üçün idi.

Hürufilər sufi təliminə uyğun olaraq Allahı öz könlərində insan simasında görməkdən əlavə onun sifətində hərlər və rəqəmlər də tapıb mənalandırmış, hətta, Quranın açılış surəsi «Fatihə»nin oxunması iddiasında olmuşlar.

**Vəchində yazmış idi anın otuz iki hərf,
Xətti-bəyani-hərfü kəlam olmadan hənuz**

Şair bu beytdə Allahın özəli olmasını bir daha təsdiqləyərək, hələ hərfli yaradan xətlərin kəlamından qabaq, onun simasında otuz iki hərfin yazıldığıın boyan etmişdir.

**Möcüzat əhli ki, yazısı ilə surətinə,
«Lövhi-məhfuz» ilə «Quran» dedilər, gerçək imiş.**

Şair hürufiləri möcüzat əhli (möcüzə yaradanlar) adlandırır deyir ki, ey Allah, sənin surətinə yazıları ilə birlikdə «Lövhi-məhfuz» ilə «Quran» olduğunu dedilər və sonda Nəsimi özü də bunun gerçəkliyini təsdiqləyir.

«Lövhi-məhfuz» Allah dərğahında olan hər şeydən xəbər və rən səməvi kitabların kökü olan kitabdır. Quranın «Ən-nəml» surəsinin 75-ci ayəsində oxuyuruq: «Göylərdə və yerdə elə bir gizli şey yoxdur ki, açıq-aydın kitabda (Lövhi-məhfuzda) olmasın»!

Başqa bir qəzəldə, Nəsimi lövhi-məhfuzun hərfliyinin üzdə yazılmasını və Allahın adı şöhrəti sayəsində, şəriət qaydalarının insanlara aşkar olması fikrini poetik dildə belə ifadə etmişdir:

**Hürufi löhü məhfuzun yazılmış ayəti-həqdən,
Anın şanında rövşəndir bəyani-əhli-urfanın.**

Nəsimi könlündə görə bildiyi insan surətində olan Allahın üzündə 7 xətt tapır, bu 7 xətti insan sifətində də tapır və Quranın ilk surəsi «Fatihə»nin də 7 ayədən ibarət olmasını bununla əlaqələndirir. Həmin 7 xəttin 4-ü kipriklərə, 2-si qaşlara, 1-i isə saça (zülfə) aiddir.

**Üzündə həft ayət kim, fətihedir adı,
Təhvili – kəlamullah açıldı kitabindən.**

Üzündə 7 ayə ki, var (7 xətt) fətihedir adı, odur ki, Allah kəlamının (Quranın) izahı sənin üz xəttindədir, — fikri ifadə edilmişdir.

Bunları əsas götürən Fuad Köprülüzadə yazır ki, hürufilər ərəb hərfliyini və müvafiq rəqəmləri insan üzündə axtarır və müəyyən xətlərin görünməsinə merac deyirlər. Hürufi insan üzündəki xətləri kamil insan səviyyəsində görə bilirsə bu onun meracı deməkdir.

Tanınmış türk filoloqu F.Köprülüzadə bəzi əsas məqamları diqqətdən qaçırılmışdır. Belə ki, sufi üçün məşuqə (Allaha) qovuşmağın yolunu kamillik və saflığın zirvəsinə yetdikdən sonra vəcdin köməyi ilə mümkün olması nəzərə alınmamışdır. Sufinin öz könlündə insanı yox, surəti kamil insanın surətinə yaxın olan Allahı görməsi və bu halı Məhəmməd peyğəmbərin (s) meracına bənzətməsi, hərf və rəqəmlərin məhz, Allahın surətində tapılması diqqətdən qaçırılmışdır. Bu səbəbdən də bütün digər araşdırıcılarda olduğu kimi insan və Allah eyniləşdirilmişdir.

**Qeybi-mütləq sirrin gərçi ki, pünhan göstərir,
Aşkara kənduzin bir vəchi-insan göstərir.**

Baxmayaraq ki, Allahın sirləri gizlidir (yəni, hələlik çox hadisələr bizim üçün aydın deyil), amma, özünəməxsus surətlərdən birini, insan surətini, aşkar göstərir, — deyə Nəsimi Allahın könlündə görünən sifətinin insan simasında olmasını təsdiqləyirdi.

Nəsimi şərlərinin hər biri zahiri görünüşdən başqa iç mənalara daşmış, hürufilikdən irəli gələn hərfilər, rəqəmlər, rəmzlər və eyhamlarla dərin fikirlər ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan şairin aşağıda göstərilən qəzəli çox səciyyəvidir:

**Odu su, torpağü yeldən gör nə mə'n-i göstərir.
Özünü pünhan edər, əməyi-mə'n-i göstərir.**

**Dinü imanı – əmanət əhdilə dörd-yeddidir,
Kamil insan olanı buyısti-məşti göstərir,**

**Dörd kirpigü iki qaşın, dəxi zülfün sənin,
Üç ləbindir, iki aris iki mini göstərir.**

**On dörd ayət oldu bu, «səbülmesan» derlər ona,
Zahiri batin yüzündür dördü yeddi göstərir.**

Birinci beytdə Allah özünü göstərməyə də canlı varlığın mövcudatı üçün dörd əsas amili (od, su, torpaq, hava) yaratmaqla özü haqqında mənə göstərmişdir, deyilir.

Din, imanı — əmanət və əhd (eşq), sufi həyatı üçün vacib olan daha üç amildir ki, bunlar şəriət, təriqət və həqiqətin məhsuludur. İlahi eşqə uğramış sufi üçün bunlar üç həyat heçdir. Ona görə də ikinci beytdə şair sufilər üçün dörd ünsürü yeddiyə-tamamlayır və deyir ki, kamil insan bunun həyat, hərəkət olduğunu anlayır. Üçüncü beytin birinci misrasında üzde tapılan 7 xətt göstərilir, ikinci misrada isə dodaq, yanaqlar və burunda yene də 7-rəqəmi (3+2+2) tapılır.

Qurani-Kərimdə "Fatihə" surəsi yeganə surədir ki, Məhəmməd peyğəmbərə (s), dəyişiklik olmadan 7 ayədən ibarət olmaqla, iki dəfə nazil olmuşdur. Ona görə də by ayələr qoşa göndərilmiş (səbülmesan) adlandırılır. Quranın «Əl-hicr» surəsinin 87-ci ayəsində belə yazılıb: «Biz sənə təkrarlanan yeddi ayəni və böyük əzəmətli Qurani verdik».

Bu ayədə təkrarlanan «Fatihə» surəsi nəzərdə tutulmuşdur. Şair dördüncü misrada üzde iki dəfə tapdığı 7 rəqəmini iki dəfə göndərilib "Fatihə" surəsinin ayələri (7+7=14) ilə əlaqələndirmiş və bu cəhətdən gözə görünməz (batın) Allahı aşkar görülməz adlandırılıb dörd istiqamətdə (cəhətdə) ças-baş qalan insana 7-ni (burada, Quran mənasında) göndərməklə düzgün istiqamətə (din-iman) yönəltməsinə ehyam edilmişdir. Yəni «Quranın» göndərilməsi ilə insanlarda iman qeyri-müəyyənliyi müəyyənliyə çevrilmişdir. Şair 4 dəfə 7 rəqəmini tapıb göstərmişdir ki, bunlardan 14-ü sifətdə verilir. 7-si sufinin həyat ünsürü kimi göstərilir, 7-si isə Allahın elmi kimi təqdim olunur. Əslində, şair 28 ərəb hərflərinin (4x7=28) qüdrətini göstərmək istəmişdir. Digər tərəfdən, gizli şəkildə sifətdə 28 rəqəmi ifadə olunduğu da məlumdur. Səbülmesan adlanan 14 ifadəsi artıq bizə aydındır. Din xadimləri salavat çevirərkən (şəhadət gətirilərkən) sağ əlin baş və şəhadət

barmaqları (yaxud, hər iki əlin şəhadət barmağı) qaşların arasından qovulub qaşın üstü ilə کنارlara tərəf çəkilir.

Bu mənada, qaş (ərəbcə, hacib) yenidən şahid gətirilsə bu sözlün əbcədə 14 edəcəkdir: «H»-haun=8, «A»-haun hərfinə görə qalın saitə çevrilmiş «I»-əlifun=1, «C»-cimun=3, «B»-bəun=2 cəmi=14

«Qaş» ilə «üzün» (hacib və vəcd) əbcədinə baxaq: hacib=14, «V»-vaun=6, «C»-cimin=3, «h»-həun=5, cəmi =14.

Qaş ilə üz birlikdə 14+14=28.

Bu da maraqlıdır ki, «Fatihə» surəsi 28 kəlmədən ibarətdir. Göründüyü kimi, təsəvvüf fəlsəfesindən, İslam dininin incəliklərindən və hürufi rəmzlərindən xəbərdar olmadan Nəsimi poeziyasını anlamaq mümkün deyildir.

**Ey qaşınla kipiğün, zülfün yedi,
Ol yedi kim, şeytan anı bilmədi.
Həq bu sirri Əhmədə kəşf eylədi,
Anın üçün adını ümmi dedi.**

Məhəmməd, Əhməd, Mahmud, Mustafa (s) İslam peyğəmbərinin adlarıdır. «Tovrat» və «İncil»də Əhməd adlı bir peyğəmbərin gələcəyi deyilmiş, həm də onun sonuncu peyğəmbər olacağı barədə məlumat verilmişdi. Quranın «Əs-səff» surəsinin altıncı ayəsində İsa peyğəmbərin adından bu barədə belə deyilir: «Ey İsrail oğulları! Həqiqətən, mən özümdən əvvəl nazil olmuş Tovratı təsdiq edən və məndən sonra gələcək Əhməd adlı bir peyğəmbərlə (sizə) müjdə verən Allahın elçisiyəm!»

«Əş-süara» surəsinin 210÷213-cü ayələrində şeytana vəhy, mələklərin söhbətinə qulaq asmaq, Quranı eşitmək qadağan edildiyi şərh verilmişdir. «Əs-saffat» surəsinin səkkizinci ayəsində şeytanlar barədə belə deyilir: «Bunlar ali məclisə qulaq asa bilməz və hər tərəfdən qovulub atılır».

Həzrət peyğəmbərin (s) həyatından isə bizə məlumdur ki, o oxuyub yazmayı bilməmiş, yəni ümmü olmuşdur.

Bütün bunları ümumiləşdirərək, bu dörd misralıq şerdə,-üzde tapılan və şeytana məlum olmayan 7 xəttin («Fatihə»nin) oxuyub yazmağı bilməyən Məhəmmədə (s) göndərilməsi poetik şəkildə ifadə olunmuşdur.

**Sureyi-səbülməsanidir cəmalın, ey günəş,
Surəti məni mənə «Səbülməsani» göstərir.**

Üzdə tapılan 7 xətt və 7 digər əlamət sifətin 14 ayəni, yəni «Səbülməsani» göstərməsi bildirilmişdir.

Əbcəd hesabı ilə əlaqədar maraqlı bir nümunəni də nəzərdən keçirək:

**Zülf ilə qaşu kipriğin «əbcədi-cimü» «dal» imiş,
Mən bu hüruf şəkl üçün «cim» ilə «dal» içindəyəm.**

«C»-*cim* (cimun) əbcəd hesabında 3 rəqəmi, «D»-*dal* (dəlun) əbcəd hesabında 4 rəqəmi ilə ifadə olunur. Bu iki rəqəmin cəmi zülf, qaş və kipriyə aid 7 xətti ifadə edir. Maraqlıdır ki, «C» hərfinin ərəbcə yazılış forması (ج) da qaşla saçın birləşmiş formasını (yəni: 1+2) xatırladır ordaki nöqtə isə qaş altında gözə (yaxud, yanaqda xala) işarədir. «D» hərfinin ərəbcə yazılışı, — (د) bir gözdəki kipriklərin sayına dəlalət edən 2 xətdən ibarətdir.

Bu beytdə şair könlündə gördüyü Allahın zülfü, qaş və kipriyində əbcəd hesabı ilə «cim» və «dal» hərflərinə uyğun xətlər tapdığını, həm də həmin hərfləri üz yazısında görə bildiyini deyir. «Cim» və «dal» hərflərini yanaşı yazdıqda «cə'd» sözü yaranır ki, bunun tərcüməsi «qıvrım saç» deməkdir. Hürufi rəmzi kimi «qıvrım saç» «sehirli, sirli aləm» mənası daşıyır.

Deməli, Allahın surətini öz könlündə görə şair, sehirli bir aləmdə olduğunu bildirir. Digər tərəfdən «Cə'd» sözü ərəbcə yazılıqda yeni bir əbcəd hesabı yaranır. Yəni «C»=3, «aynun» (apastrof)=10, «D»=4, cəmi=17, müsəlmanlar üçün fərz buyrul-

muş 17 rükət namaza işarədir. Namaz dindarlar üçün Allaha yaxınlaşma (merac) məqamı sayıldığına görə, şair həmin məqamı yaşadığına işarə vura bilərdi. Ancaq, hürufilərin meracı könlü əlaqədar olduğuna görə birinci fikir daha doğrudur.

Nəsimi başqa bir şerində zülf ilə üzün sirtini açdığını deyir və bu sirlərin bəyanı göylərin Allahını göstərdiyini bildirir.

**Zülfü ruxsarı Nəsimi sirtini faş etdi,
Kim bu əsrarın bəyanı, ərşi-rəhman göstərir.**

Burada da söhbət üzdəki xətt, hərflər və rəqəmlərin artıq bizə məlum olan rəmzi mənalarından gedir.

O da bizə məlumdur ki, hürufilər hər şeyin 28 ərəb və 32 fars, yaxud, əski Azərbaycan əlifbası əsasında öyrənilib dərk edildiyi iddiası ilə bütün gördüklərinə bu baxımdan yanaşıb rəmzi mənalar axtarırdılar.

**Bistü həştü sivü dündür ayəti-nitqi-xuda,
Görmüşəm eyni-əyani, məndədir həqq əşina.**

Birinci misrada Allah nitqinin nişanəsinin 28 və 32 olduğu söylənilir. İkinci misrada isə o ali varlığı aşkar gördüyünü (könlündə) iddia edən şair, hətta deyir ki, yaxın dostum Allah məndədir. Bu ifadə əslində «ənəlhəq»-in Azərbaycanca ifadəsidir. Şair «ənəlhəq» məqamını yaşadığını bildirir.

**Saq, İəbindən doğmuşuz, yəni ki, «bey»dən «Lam» ilə.
Fitrət günündən ta əbəd şol dayədədir şirimiz.**

Nəsimi «saqi» (hürufi rəmzi olaraq «elm paylayan» mənasını daşıyır) deyər Allaha müraciət edərək onun dodağından doğulduğumuzu bildirir. «L» — *lam* və «b» — *bey* yanaşı yazılıqda ərəb qrafikasında «ləb» (dodaq) kimi oxunur. Allah bir şeyi yaratmaq istədikdə «kun»(ol!) deməsi kifayət edər ki, həmin hadisə baş

versin. Qurani-Kərimin «Yasin» surəsinin 82-ci ayəsində deyilir: «Bir şeyi istədiyi zaman Allahın buyruğu ona ancaq, «ol!» deməkdir. O da dərhal olar».

Deməli, şair yenə də 28 və 32-nin qüdrətinə inanaraq deyir ki, ey elm sahibi «Lam və bey»dən (dodaqlarından) bir kəlmə «ol» deməyinlə doğulmuşuq və yaranışımızdan əbədiyyətə qədər 28 və 32 dəyərlərdən süd içəcəyik, yəni, elm öyrənəcəyik.

Hərflərə ilahi nitq vasitəsi kimi, bütün bilgilərin açarı kimi, dini kitabları və batini fikirlərin açıqlanması vasitəsi kimi yüksək qiymət verilməsinə, «Arifi-laməkan otuz ikidir» misrası ilə başlanan qədər bariz nümunədir.

Dişlərin əksi Nəsiminin gözüne düşəli, Bəhri-bəhreyn olduğu lö'löi-şəhvar andadır.

Şair «dişlərin əksi» dedikdə, yenə də əlifbanın 32 hərfinin öyrətdiyi elmi nəzərdə tutur və elmlə bəhrələnən gözələri iki dənizə (bəhreyn) bənzədir. Bunları bildikdən sonra bu beytin mənasını belə şərh etmək olar: «Hərflərin köməyi ilə iki dənizə bənzər gözələrimin sayəsində elm öyrənib okean (bəhr) yaratdım ki, səhlərə layiq hər gür incini bu okeandan tapa bilərsiniz».

Nəsimi əksər hallarda «Quran» kəlimələrinin istifadə etməklə fikirlərini gizli şəkildə çox güclü ifadə edə bilmişdir.

Qabu qövseynin rümuzun sanma kim, fəhm eyləyə, Kim ki, zahir görmədi şol mahi-bədrin qaşını.

Surətin nəqşində hər kim görmədi nəqqaşını, Vahibüssurət onun gözsüz yaratmış başını.

Qurani 53-cü «Ənnəcın» surəsinin 9-cu ayəsindən alınmış «Qabu qövseyn» (iki qöv, iki kaman, iki yarım çevrə) ifadəsi nə deməkdir?.. Bu surədə and içilərə deyilir ki, Məhəmməd (s) mərəc vaxtı Allaha o qədər yaxın idi ki, onlar arasında iki kaman

uzunluğundan da az məsafə qalmışdı. Öz könlündə Allahı yaxından insan surətində görənlər nəqqaş (nəqş edən) dedikdə məhz insana surət verən Allahı, nəqş olunan dedikdə isə insanı nəzərdə tuturdular. «Vahibüssurət» ifadəsi də surət şəkli bəxş edən, yəni insanı öz surətində yaradan Allah deməkdir.

Bu bilgilər əsasında göstərilən şer parçasının daxili mənasını açıqlamaq olar. Burada, — öz könlündə o bədrəlməmiş ayı (yəni, Allahı) yaxından görməyən, «iki kaman» məsafəsinin rəmzi mənasını dərk edə bilməz, çünki onların bəsirot gözü yoxdur, eynilə də «öz surətinin rəsmində yaradanın (Allahın) şəklini görə bilməyənlərin başını Allah gözsüz yaratmışdır», — dolğun fikri ifadə olunmuşdur.

Nəsimi şerlərində çox rast gəlinən «Qaf» sözü nə kimi mahiyyət daşıyır? Qurani «Qaf» surəsinin əvvəlində oxuyuruq: «And olsun Qaf və Qurana». «Qaf»a and içməyin əsl səbəbi, aydındır ki, yalnız Allaha məlum olan gizli bir sirdir. Ancaq, «Quran» şərhçilərinin fikirlərini ümumiləşdirərək bəzi mülahizələr söyləmək olar. «Qaf»—«qau» ərəb hərfidir, həmin hərflə Qurana aid bir çox sözlər ifadə olunmuşdur. Məsələn: Quran, Allaha məxsus adlar (sifətlər) — Qadir, Qafur, Qəffar, Qiyamət (Axirət), Qədir gecəsi (Qurani ilk surələrinin nazil olduğu gecə), Qible (müsəlmanın «Kəbə»yə yönəldilməsi təyin olunan istiqamət), Qəder (alın yazısı), Qeyb (əl çatmaz ünvan, Allah dərgahı), Qalu Bəla (lap əzəldən, insan yaranışınadək), Qövm (qohum əqrəbə, əshabə), Qurban (qurban kəsmə), Qarun (Musa peyğəmbərin dövründə yaşamış və onun duası əsasında dövlətə ilə birlikdə yerə gömülmüş çox varlı bir şəxs), Qaf dağı (Qafqaz sıra dağları, Simurq adlandırdığımız əfsanəvi Ənqa quşunun yaşadığı Elbrus dağının qədim adı), Qəmər (Ay), Qələm (Nun və Qələm surəsi) və s. — Qurana aid ən vacib terminlərdəndir. Bəlkə də elə buna görə də «Qaf»a and içilir.

Nəsimi isə «Qaf» hərfinə hürufi nöqtəyi nəzəri ilə, başqa baxımdan da yanaşırdı. Belə ki, «Qaf» hərfinin əbcədi 100 olduğundan və Allahın sifətində (ﷻ) həmin hərfi gördüyündən, onu müqəddəs sayırdı.

Müsləmanlar Allahın 100 adı (sifəti, xüsusiyyəti) olduğunu bildiklərindən, təsbehin dənələrini də 100 götürmüş və namazın sonunda 33 dəfə «Sübhəallah», 33 dəfə «Əlhəmdü lilləh» və 34 dəfə «Allahu-Əkbər» (33+33+34=100) deyərək təsbehlə zikir edərlər.

**Qaf-qaşın ilə gözün zülfü dəhənn həvəsi,
Bizə nə izzəti hörmət qoydu, nə elmi vüqar.**

(6) çevrilmiş formada «qaf» hərfini qaşla gözə bənzədən şair sirli-sehirli dünyanın ağzı (Quran) danışmağa başladı və bu hərfərin sirri elə şeylər dedi ki, bizim elmimizə qürrələnməyimizi heçə endirib, hörmətsiz etdi, — deməklə bir daha «qaf» hərfini müqəddəsləşdirmişdir.

**Qaf-qövseyin oldu qaşın aşıqə məhrəblər,
Səcdəgah oldu anıncın şahı-cümlə ənbıya.**

Burada, bir daha qaşlar «qaf» hərfinin qövslərinə bənzədilərək aşıq üçün məhrəba (məsciddə qiblənin istiqamətini göstərən oyuq) çevrildi deyilir.

İkinci misrada könlündə gördüyü Allahın qaşını məhrəb sayan şair deyir ki, onun üçün də cəmi şahların və peyğəmbərlərin səcdəgahına çevrildin. Hürufilərin «qaf» hərfini müqəddəsləşdirməsinin, «qaf»-a and içməsinin səbəbini bunlarda axtarmaq lazımdır.

Üzündə surəti-rəhmani gördüm,
Qaşında «Qaf-vəl-Quranı» gördüm.

Şair «Qaf»-a və «Qurana» and içərək müəllimi Fəzlullah Nəiminin üzündə Allahın məhrəban surətini, qaşında «Qaf» hərfini və üz yazılarında «Qurana» gördüyünü bildirir.

Bəs nə üçün hər yerdə mürciət Allaha yönəldildi halda, burada Fəzlə istiqamətləndirilmişdir?

Çünki təsəvvüf təliminə görə Allahın insan surətində görünməsi kamil insanın sifətinin xətlərinin Allahın sifət xətlərinə uyğun olması, Allaha aid xüsusiyyətlərin əksəriyyətinin insanlarda öz əksini göstərməsi bizə məlumdur.

Bu baxımdan şərə verilən şərh doğrudur. Həmin şərin üçüncü beytinin birinci misrasındakı Məhəmməd ümmətindən sən doğulmuş ifadəsi məhz, kamil insan F.Nəimindən söhbət getdiyini bir daha təsdiqləyir.

Bir çox Nəsimi araşdırıcıları şairin öz şərlərində xitabən mürciət etdiyi ünvanı səhv salırlar. Allaha xitab olunaraq yazılan şərlərin əksəriyyətinin F.Nəimiyə ünvanlanması iddiasında olan şərhçilər yanlışlığa yol verir və nəticədə, Nəsiminin insanı, «mə»ni Allah adlandırması qənaətlərini sübuta çalışırlar.

Əslində Həllac Mənsur və Fəzlullah Nəimi Nəsimi üçün ideal olmuş, hər bir hərəkətində onlardan nümunə götürməyi özünə borc bilmişdir. Digər tərəfdən, Nəimiyə ehtiram sufiliyin «mürşidin qulluğunda durmaq» məqamının icrası kimi şairin müridlik borcu idi və o ömrünün sonunadək buna sadıq qalmışdır. Təsədüfi deyil ki, Nəsimi «Cavidanname»yə çox yüksək qiymət verərək 5-ci səmavi kitab adlandırıb, Tövrat, Zəbur, İncil və Quranın səviyyəsinə qaldırır.

Yunan filosof materialisti Demokrit deyir ki, insan müdrikliliyi üç bəhrəni verir: yaxşı düşünmək, yaxşı danışmaq, yaxşı hərəkət etmək.

Bu cəhətlərin hər üçü həm Nəimide, həm də Nəsimidə açıq-aşkar özünü büruzə verir. Yaxşı düşünmək üçün idrak, yəni, yüksək intellekt lazımdır. Yaxşı danışmaq üçün elm, səbat və məntiq əsasdır. Yaxşı hərəkət üçün dillə əməlin eyniliyi, əməli salehlik gərəkdir. «Yaxşı» dedikdə «yüksək səviyyə» və «xoş» (müsbət, xeyirli və s.) mənalar düşünülə bilər. Aydın məsələdir ki, qəlbi Allah nuru ilə işıq saçan bu iki kamil, müdrik insanın daxili enerjisi, ancaq müsbət emosiya işıqlandıra bilər. Allaha aid xüsusiyyətlərin çoxunu özlərində əxz etməklə ucaltq zirvəsinə qalxmaq, bəşəriyyəti o zirvəyə tərəf çəkib aparmaq, təqib, hətta ölüm təhlükəsindən çəkinmədən bütün naqisliklərlə müba-

rizə, əbədi sülh, əmin-amanlıq arzusunda olmaq hər kəsin qadır olacağı iş deyildir. Bundan ötrü kamillik, saflıq, ərənlük, yüksək əmal, eşq, elm və bütün bunlara güclü inamın birləşdiyi qüdrətli insanlar gerek idi. Belə insanlar həyatlarını əqidələrinə qurban verməyə hazır olan «qorxudan xali» hürufilər, xüsusilə bu tərqiğin başında duranlar idi.

**Çün Nəsiminin Əbülfəzl oldu həqdən künyəti,
Cümlə əsmanın hürufi eyn-əlqabindədir.**

Fəzli özünə ata sayan Nəsimi Əbülfəzl (atası Fəzl, yaxud Fəzlin övladı) ləqəbini həvəslə qəbul edir. F.Nəimi ilə görüşüb hürufiliyi qəbul etməsini haqq işi hesab edib ikinci misra ilə bütün isimlərin adlarının ulu varlığını ləqəblərində istifadə olunan hərlərdən yarandığı söylənilmişdir. Maraqlıdır ki, Allahın ləqəblərinin (Allaha aid xüsusiyyətlərin) yazılışında ərəbin 28 hərfinin hamısı iştirak edir. Söz yox ki, şair bütün isimlərin adlarının bu 28 hərf vasitəsilə ifadəsini nəzərdə tuturdu.

Hürufilər insanlara Allah eşqi və elmlə göylərə ucalmaq yollarını öyrətdirdilər.

**Ey Nəsimi, yarın əsmanın qoymagil,
Çün müsəmmayə səni xasiyyəti-əsmə çəkər.**

«Yar» deyə xitab etdiyi Allahın adlarını dilindən düşməyə qoymayan şair deyir ki, bu adlara aid xasiyyətlərə (xüsusiyyətlərə) sahib olmaqla göylərə (zirvələrə) ucala bilərsiniz.

İnsanın vəcdə gələrək Allahı görməsini inkar edən din xadimlərinə haqqın könlüdə görünməsinə ikrahla yanaşdıqlarına görə şeytan adlandıran Nəsimi belə deyir:

**Gər fəqih münkirdir adəm vəchinə qılmaz sücud,
Həqdən ikrah eyləyən şeytan degildir, bəs nədir?**

Şairin könlündə gördüyü surətin haqqın surəti olduğunu bir olan Allaha inananların şübhə etmədiyini və bu surətin üzündə tapdığı hərlərin əbcəd hesabının Quran olmasını çox şərlərində döndə-döndə deməsinə təsadüf etmişik. Daha bir şəer parçasında bu fikrə baxaq:

**Ol müvəhhid kim, həqi üzündə gördü biguman,
Əbcədin hərfi ana bürhan degildir, bəs nədir?**

Quranda yazılmış hadisələrlə rəmzləşdirilən ifadələrə şairin yaradıcılığı boyu tez-tez rast gəlinir.Məsələn:

**Biz ki, vəhdət aləmindən çünki döndük kəsrayə,
Qafil olma gördüyün ol oddur əbsar, iştə gör!**

Burada şair vəhdət ələmi dedikdə, insanın (Adəmin) Allahla vəhdətdə olduğu ilk yaranış dövrünü (Adəmin cənnətdə yaşadığı dövrü), kəsra dedikdə isə insanın bu dünyada Allahla hicrətdə keçən yer həyatını nəzərdə tutmuşdur. İkinci misrada bütün mövcudatda Allahın nurunu gören sufilərə müraciət edən şair deyir ki, bu gördüyün nur (od) bəsirət gözünlə baxsan görərsən ki, elə Tur dağında Musaya görünən oddur. Həmin beyt təhlili ilə belə şərh olunur: «Biz insanlar (Adəm) vəhdət ələmindən kəsraya göndəriləsek də, qəflətdə qalma, bəsirət gözünlə anla ki, hər iki ələm üçün Allah eyndir».

Özünü saf inci adlandıran Nəsimi bir şəerində sözlərini dərk etməyə çağıraraq deyir ki, qayıdış yerinin çadırının içi (şair «qayıdış yeri» dedikdə Allahın mərəcadan mərəca könlündə görünməsinə nəzərdə tutaraq könlünü göstərir) «küntü kəzi» (Allah adlanan gizli xəzinəni) göstərir.

**Dürü gövhərdir Nəsimi, sözlərini fəhm eylə, gəl,
Xeymey-miyad içində Küntü kəzi göstərir.**

Bu şerdə qayıdış yeri dedikdə insanın son qayıdış yeri olan axirət dünyası nəzərdə tutulması sərhini də vermək olar. Yəna də, Allahın varlığının göstərilməsi fikri dəyişilməz qalır. Bütün mövcud olanları (mövcüdatı) Allah nurunun hissəsi kimi qəbul edib, — «Allahdan başqa mövcüdat yoxdur» — tezisi, çox vaxt hər şeyi Allahla eyniləşdirmək kimi qəbul olunmuş və hürufilərin XVIII əsrin əvvəlində meydana çıxmış «panteist» damğası ilə damğalanmasına səbəb olmuşdur. Əslində hürufilər ələmdə mövcud olanları Allahla eyniləşdirmir, ancaq, yaradan küllü özündə təzahür etdirən bir zərrə, əlamət kimi qəbul edirdilər.

**Vücudun zati –mütləqdir, mægər kim,
Nəyə kim baxar isəm anda sənsən.**

Şair Allahı mütləq başlanğıc olan məxluq adlandırır və hər baxdığı şeyin ondan yarandığını, hər şeydə onu gördüyünü söyləyir.

Yaxud, başqa bir misalda:

**Necə gizlədəyim, məndən səniyəçün,
Nəyə kim baxıram, anda əyansan.**

Yenə də, hər nəyə baxsa Allahın aşkar olmasını, bir sözlə, Allahı onun gözündən gizlətməyin qeyri mümkünlüyü ifadə olunmuşdur.

Quranın «Ər-rə'd» surəsinin 2-4-cü ayələrində Allahın yaratdıqları barədə güclü dəlillər gətirilərək, hər yaradılanın ilahi varlıqdan nişanə olduğu bildirilir.

Onu ilahi eşqlə sevən, onun mütləq və vahid varlıq olduğunu döən-dönə zikr edən hürufiləri panteist adlandırmaq tamamilə səvdir. Hürufilik insanda güclü Allah eşqi aşılıb, elmə yüksək qiymət verməklə Fəzil demişkən, — insan bətnini naqisliklərdən təmizləyərək hakimi eşq olan kamillər səltənəti yaratmaq ideyasını yüksək tutduğundan, insanlara ləyaqət və ucalıq bəxş etdiyinin

dən bu əqidəyə meyl olduqca güclü olmuşdur. Rəmzi qılınc sahibləri öz məqsədləri naminə dövlət və ölkələrin siyasətlərində yaxından iştirak etmələrinə və «qiyam günü» ideyasını ortaya atmalarına baxmayaraq, məqsədləri sülh, əmin-amanlıq, elmlərin yayımlanması üçün şərait əldə olunmasından ibarət olmuşdur. «Kamillər səltənəti»! Nə qədər gözəl səslənir və nə qədər cazibədar. Kiçik dairədə də olsa, kamillər yanında keçən bir günlük həyatımı ömrə bərabər sayardım.

Bu qədər gözəl ideyanı yaşadıb həyatlarını əqidələrinə qurban verməyə hazır olan hürufilərin «qəbulolunmazlığının» və arası kəsilməyən təqiblərə məruz qalmalarının əsas səbəblərindən biri də, mahiyyəti ancaq, sufilərə məlum olan sirli «ənəlhəq» kəlamı olmuşdur.

ALLAHLA VÜSALIN İQRARI

Əvvəlki bölmələrdə ilahi varlığın, — Allahın surətinin insan sifətində olması, yəni, sufilerin könül ibadətinin vəcd məqamında gördükləri surətin kamil insan surətinə çox yaxın olduğu barədə şəhrlər verilmişdi.

İlahi varlığın bir parçası olan insan öz zatına eşqin cazibəsi ilə yaxınlaşa bilər. Bu halda surət zata qovuşaraq vəhdət təşkil edir. Vəhdətin yaranması üçün isə insanın kamilləşməsi vacib şərtlərdir. Deməli, kamil insanın surəti Allahın surəti, eşqi isə Allah eşqidir.

On səkkiz min ələmə ayinə oldu surətin, Çar ənasir surətində şəkli-insan göstərir.

—deyən şair, on səkkiz min qalaktikada mövcud olan hər şeyin əzəli Allahdan yaranmasına işarə edərək, güzgüdə onun əksi olduğunu və bəşəriyyətin mövcudluğu üçün vacib olan dörd ünsürün (torpaq, su, od, hava) yaradılması da Allahın insan surətində olmasını göstərdiyini bildirir.

Mən məndə həqqi buldum, həqqülyəqin həq oldum Uyxuda qaldı münkir, nəqşü xəyal içində.

Öz könlündə Allahına qovuşan şair bu danılmaz həqiqətlə həqq olduğunu və bu rəsmi xəyalında canlandırmağa çalışan münkirin (inkar edənin) yuxuda qaldığını bildirir.

Allahla qovuşmaq məqamlarının (meracın) əldə olunmasına nail olan kamil insanlarda Nəsimi dediyi, kimi, «Həqq mənəm, həqq məndədir, həqq söyləyəm» bir devizə çevrilmişdi.

«Ənəlhəq» («mənəm haqq», «haqq məndədir») ifadəsi aşıqın öz sevimlisinə (Allaha) qovuşma məqamının məhsulu olub, yaşanan vüsəl dəminin dilde ifadəsi idi.

Təsəvvüf fəlsəfəsinin mahiyyətini anlamayan şərhçilər bu sözün «mənəm Allah» olması iddiası ilə insanın (sufinin) özünü Allah elan etməsi kimi açıqlamaları yanlışdır və nəsimilərin üzərinə kölgə salmaq nöqtəyi-nəzərdən olduqca zərərlidir.

X əsrdə İrəvan Bəyzə şəhərində yaşayıb yaratmış məşhur sufi şairi Hüseyn ibn Mənsur Həllac musiqi sədalari altında rəqs edə-edə meyxanə (Allahı və peyğəmbəri vəsf edən, bədahətən deyilən şer) deyib yüksək vəcd məqamına çatmış, könlündə Allahına qovuşmuş və bədahətən ilk dəfə olaraq «ənəlhəq» qışqırmışdı. H.Mənsur öz «ənəlhəq»inə görə 922-ci ildə xəlifə Müqəddər Billahın əmrilə Bağdadda dar ağacından asılaraq edam olunmuşdur. Nəsimi Mənsuru özünə örnək seçmiş, onun asılmasını ucalıq darı adlandırmış və ömrü boyu Mənsura sadiq qalmışdır.

Darə çıxmaq bu fəna ərsədə Mənsurə düşər, Bilməyən sirri-ənəlhəqqi o dəv'i nə bilir?

Bu boş dünyada yüksək məqama ucalmaq Mənsurun payına düşüb ki, «ənəlhəq» demək onun qisməti olub, Allahı könlündə görmə məqamına yetməyən, eşqində vüsala çatmayan bu hikməti anlamaz və «ənəlhəq» iddiasının nə demək olduğunu bilməz, — deyir Nəsimi. Yəni, ilahi eşqə uğramadan, daimi tədris yolu ilə elmlərə vəqif olmadan, dərvişlik və fəqirlik məqamlarından keçərək kamilləşmədən «ənəlhəq»qi dərk etmək mümkün deyildir.

Darə çıx, ey aşıq, anda söylə ənəlhəq, Aşıq olan kişinin başı dar ilə xoşdur.

Şair aşıq olanlara eşqi, elmi ilə daha da ucalmağı, ilahi nurlanma baş verəcək məqama yetib, sonra «ənəlhəq» deməyi tövsiyə edir və deyir ki, həqiqi aşıq bu yolda hər cür əzab-əziyyət, hətta başının dar ağacından asılması da xoşdur.

Sufilərin ətraf mühitdə baş verən hadisələrin təsiri ilə ehtizaza gəlməsi, yaxud süni şəkildə meyخانə və musiqinin təsiri ilə vəcd məqamını yetişdirməsi, artıq, bizə məlumdur.

Vəcdin yüksək məqamlarında Allaha qovuşmağa can atan ruhla bədənin mübarizəsi başlayır. Hürufi rəmzi ilə desək, ruh içdiyi ayrılıq şərabının (Adəmin yerə göndərilməsi sufilikdə Allahla bəndənin ayrılması, aşiqin ayrılıq şərabı içməsi adlandırılır) atəşi ilə alışıb yanır, vüsala yetişməyə can atır. İnsanın Allaha qovuşması əbədiyyətdə mümkün olduğundan, buna mane olan yeganə «düşmə» məhv edilməlidir. Budur aşiq üçün ölümü xoş bir hadisə edən, budur sufinin «düşməni» olan bədəninə əzab verməyinin səbəbi və nəhayət, budur cismani cəzalara görə Nəsimi dözümlü, ağrımazlığı.

**Mənsur kimi cüşə gələr, söylər «ənəlhəq»,
Ol aşiqi-sadiq ki, bu meyخانəyə uğrar.**

Öz musiqi və şe'r məclislərinə yüksək qiymət verən şair, əsl haqq aşiqi Allah eşqi ilə musiqiyə uyub, sözlərin təsiri ilə saflaşaraq çuşə gələr (vəcd məqamına yetər) və Mənsur kimi «ənəlhəq» söyləyə bilər, — deməklə, hər bir aşiq üçün könlü ibadətinin (Allaha könlüdə qovuşmanın) mümkünliyünü bildirirdi.

**Buldu Nəsimi çün səni, neyçün «Ənəlhəq» deməsin,
Ey bu sözə münkir olan dövlati darın yox imiş.**

Burada da könlündə Allahına qovuşmaq məqamını yaşayan Nəsimi, — bu məqamı nə üçün «ənəlhəq» deyib dillə ifadə etməyim, — sualını qoyaraq, «ənəlhəq»qi inkar edənlərə, bu kamillik, zənginlik məqamından məhrum insanlara «sənin zənginliyin yox imiş», — deyir.

Təsəvvüf fəlsəfəsinə görə insan yetkinliyin (kamilliyin) son qatında ilahi nurlanmaya, yeni Allahın nurunu öz könlündə görməyə nail ola bilər, onunla ünsiyyət imkanı yaranır, hətta, ilahi

nurlanmaya uğramış şəxs ilahi varlığın sözlərini digər insanlara çatdırma bilmək imkanına malik olur.

İstər şaman, istərsə də dərviş, yalnız vəcd anında, ruhi vəziyyətin ən yüksək məqamında daxili nurlanmadan sonra öz möcüzələrini (şer demək, dualar etmək, gələcəkdən xəbər vermək, müalicələr etmək və s.) göstərə bildirdilər.

Nəsimi öz şerlərində «həqül-yəqini gördüm, vəslətə vasil oldum», «canımın cana vüsali can içində canıdır», «könlüdə eylədim, cana, məqamın», «könlüm içində surətin can kimi qılmışam yerin», «görmüşəm eyni-eyanı, mənədir haqq aşına» və s. bu kimi ifadələrlə ilahi nurlanmanın yaşanma məqamlarından xəbər verir.

**Nəzmi Nəsiminin yəqin Allahı nurun şərhidir,
Ol nuru hər kim bimeddi, həqdam nəsibi nar imiş.**

Bəli, şairin bütün şerlərində Allahın yeganə sevilməli məbud olduğunun, ilahi nurlanmanın mahiyyətinin açığlanmasının şahidi olur. İkinci misrada həqiqi aşiq olmayan, ilahi nurlanmanın nə olduğunu dərk etməyən «yalançı» dindarların Allah tərəfindən qismətlərinin cəhənnəm olacağı bildirilir.

Başqa bir şerində şair ilahi eşq yolunda Allahın yeganəliyinə tam inanan kəsləri «Lövhi-məhfuz» (hər şeydən doğru, düzgün məlumat verən kitab) adlandırır və o kəslərin könlünün Allah taxtının kürsüsü olduğunu deyir:

**Kim ki, tövhidi-müccərrəd oldu bu eşq yoluna,
Lövhi-məhfuz oldu, könlü təhti-kürsi göstərir.**

Quranın «Taha» surəsinin 10-cu ayəsində Şüeybin (s) yanından çıxıb gedən Musaya (s) od lazım olur və birdən «Anəstənurən» (mən od görürəm) deyə qışqırır. Doğuş ağrısı tutmuş arvadı Səfurəni ailəsi ilə birlikdə orada qoyub od götürmək üçün gedir. Musa oda yaxınlaşır və görür ki, yanan yaşıl bir ağacdır, amma od

ağaça heç bir ziyan toxundurmur. Bu onu çox təəccübləndirir və heyətləndirir.

Sonra isə Allah ilə Musanın ilk söhbətləri başlayır. Bu «Quran» hadisəsi Nəsimi şerlərində müxtəlif variantlarda dönə-dönə xatırlanır və fikrin güclü ifadə formasına çevrilir:

**«Anəstənurən» sirrini Musa nə bilsin ya şəcər,
Onu mənə sorsun ki, mən ol nur, ol nar olmuşam.**

Ey ağac, Musa gördüyü nurun sirrini nə bilsin. Qoy menden soruşsun, deyim, çünki mən də sən kimi o nurla nurlanmış və atəş olmuşam, — deməklə şair özünü həmin yaşıl ağaca bənzədir. Bax, «ənəlhəq» bu nurlanmanın nəticəsi idi.

**Gəl «ənəlhəq» sirrini meyxanəvi meydən eşit,
Ey düşən inkarə neykün münkiri-meyxanəsən?**

«Mey», «şərab» sözlərinin hürufilərdə rəmzi mənası «elm» deməkdir. Deməli, meyxanənin bir rəmzi mənası da elm öyrənilən yer (süluk, xanəgah, zaviyə, ocaq) deməkdir. Bu rəmzləri nəzərə alaraq beyti belə şərh etmək olar: «Ey, «ənəlhəq»qi inkar edən sən onun sirrini təriqət ocaqlarının öyrətdiyi elmdən eşit, nə üçün bu elm ocaqlarını qəbul etməsən?»

Böyük şairimiz M.Füzulidə də, İ.Nəsimidə olduğu kimi çox qabarıq formada olmasa da hürufilikdən irəli gələn məqamlara çox təsadüf olunur. Məsələn:

**Keçdi meyxanədən ol məsti-meyi-əşqin olub,
Nə mələksən ki, xarab etdin evin şeytanın?**

**Nə bilir oxumayan müşəfi-hüsnün şərhin,
Yerə göydən nə üçün endiyini quranın.**

Burada, şeytanın Allah dərğahından qovulmasına, elm ocaqlarından keçib elm öyrənməklə eşq şərabının məstliyinə (kamilliyə)

yetişməyə, hürufilərin üzde «Quran» oxumalarına işarə vuran şair deyir: «Ya Rəb, necə mələksən ki, şeytanın evini xarab etdin, eşq şərabından içirib elmindən öyrətməklə mənə kamilləşdirdin və Quran ayələri yazılmış hüsnünü mənə göstərdin. Sən hüsnünü görüb, o ayələri oxumayanlar (yəni, hürufi olmayanlar) Quranın yerə etmə səbəbini (yəni, sən sən surətinin könlüdə görünməyinin səbəbini) anlaya bilməzlər».

Mənə elə gəlir ki, ancaq hürufiliyi dərk edən kəs belə güclü eyham və rəmzlərdən istifadə edə bilər.

**Eylədi çün Nəsimi faş, «ənəlhəq» sirrini,
Dönmədi eşqin yolundan, əhdi peyman göstərir.**

Bu misalda şair bildirir ki, «ənəlhəq»qin ilahi nurlanma ilə əlaqədar olması sirrini açıb göstərdim. Bundan sonra hamıya aydındır ki, belə gözəl eşq yolunu tərk etmək olmaz. Bu səbəbdən, ikinci misrada Nəsimi də əhdinə sədaqət göstərdiyini bildirir.

Bütün gətirilən misallar «ənəlhəq» sirrini tədricən açıqlanmasına xidmət etdiyindən bu sirin pərdəsini tamamilə götürmək üçün Nəsimi poeziyasından nümunələr gətirilməsi və düzgün şərhlər verilməsi çox əhəmiyyətli ola bilər.

**Gərənəlhəq sirrini faş eyləyim haqdan bu gün
Kim, məni firqətdə yaxır, dağı hicran göstərir.**

İlhamın coşma məqamında ilahi nurlanmadan irəli gələn «ənəlhəq» sirrini açan şair, bu gün Allahından bu məqamın qismət olmadığını (yəni, «ənəlhəq» deyə bilməyəcəyini) söyləyir və ayrılıq odu ona hicran dağı çəkdiyini bildirir.

Mayası ilahi eşq olan sufilik (eyni ilə hürufilik də) Allahın daha yaxından duyulub dərk edilməsinə xidmət etdiyinə görə, o dövrdə gün-gündən say tərkibi artmış, yəni, «ənəlhəq» demək səviyyəsinə yüksələn saf, təmiz (kamil) insanlar çoxalmışdır. Xalq içərisində əqidə saflıqlarına görə böyük nüfuz qazanmış bir

çox sufi müşidlərinin qəbirləri və ya xanəqahları günümüzün ziyarətgahına çevrilmişdir.

**«Ənəlhəq» çağırır cəngü, dəfu ney,
Yalançı lailəhəillaha düşmüş.**

Bütün mövcüdat ilahi nurun bir parçası olması barədə sufi fəlsəfəsi, artıq bizə məlumdur. Yəni, Allah bütün eşyalarda (mövcüdatda) təcəlla edib öz varlığını göstərir. Din xadimləri üçün isə «Allahdan başqa allah yoxdur» ən başlıca kəlamdır. Bu səbəbdən, sufilər Allahın varlığını hər şeydə görməyi bacarmayan din xadimlərini öz etiqlərində yalançı adlandırdılar. Belə ki, əgər etiqləndirərsə niyə hər şeydə Allahı görmürsən — iddiası ilə çıxış edirdilər. Deyilənləri nəzərə alıb, misal gətirilən beyti belə şərh etmək olar: «Musiqi alətləri olan çəng, dəf, ney «haqq məndədir» deyər qışqırır bu yalançı dindarlar, yenə də, heç nə anlamırlar». Nəsimi burada xalq arasında çox işlənən bir ifadəni, «zurma-balaban da bunları qandıra bilmir» ifadəsini eyhamla işlətmişdir.

**Gər «ənəlhəq» dedi Mənsur, qıldı də'va ey həkim,
Neçələr yalan dedilər, oldu bərdar, işte gör!**

Burada da, «yalan dedilər» ifadəsi «Lə ilahə illəllah» kəlamını uca tutan dindarlara aiddir və beyt belə şərh olunur: «Ey hikmət sahibi, dindarlar öz kəlamını söyləyib özləri mənfəət gördülər, amma gör ki Mənsur «ənəlhəq» deyib çoxların dərdinə dərman qıldı, onlara ilahi eşqlərində vüsala yetməyin yolunu göstərdi, hicran dərdini yüngülləşdirdi».

Bəzən şair öz könlünün nurlanmasını, vüsəl şərabından dadıb «ənəlhəq» məstliyinə yetmə kimi bildirir:

**Şərabı-lə'linizdən cür'e içdi,
«Ənəlhəq», çağırır eşqində Mənsur.**

Şair könlündə gördüyü surətin al dodaqlarını yaquta və al şəraba bənzədirək onu görməyin məstliyini şərabdan bir qurtum dadmaq kimi qiymətləndirərək, belə deyir: «Mənsur al dodağın şərabından bir qurtum içib vüsəl məstliyindən «ənəlhəq» çağırır».

**Gözləri, qaşı «ənəlhəq» çağırır,
Gör bu sirri kim, nə pünhan eyləmiş?**

Gözlə qaşın birlikdə «Qaf» (qafun) hərfi şəklində olmasının şərhini artıq bizə məlumdur. «Qaf» hərfinin əbcəd hesabında Allahın adına dələlət edən 100 rəqəmi ilə ifadə olunmasını, adlardan üçünün bu hərflə başlanmasını, bir çox əsas «Quran» terminlərinin bu hərflə bağlı olduğunu da bilirik. Allah özünü aşkar göstərməyə də göz ilə qaşı «haq mənəm» çağırır, — deyir.

Bəzən də Nəsimi «ənəlhəq»qi Allahın surətini gizlətmək üçün örtük (pərdə) kimi qələmə verir. Belə ki, könlündə gördüyünü tam açıqlığı ilə ifadə etmir və yalnız nurun təcəllasının nə olduğunu dərk edən kamil sufilerin anlaya biləcəyi şəkildə «ənəlhəq» kəlamı ilə pərdə altında verir.

**Çün ənəlhəqdən götürdü surətin mahi niqab,
Sən ənəlhəqqi nihan etmək dilərsən, etməgil!**

Bu beytin şərh belədir: «Ya rəbb, ay cəmalın «ənəlhəq» pərdəsi ilə örtülüb, sən isə könlümü tərk edib, məni xoş «ənəlhəq» məqamını yaşamaqdan məhrum etmək istəyirsən, yalvarıram, könlümü tərk etmə».

Göründüyü kimi «ənəlhəq» eşq və elmin sayəsində təmiz, saf insanın könlündə ilahi nurun təcəllasının məhsuludur. «Ənəlhəq» qışqırmaq heç də hər kəsə qismət olmur, bunun üçün adiliyin fəvqündə dayanıb övlialıq səviyyəsinə ucalmaq lazımdır.

**Gəl «ənəlhəq» söyləməkdən darə asılısam nə qəm,
Necə Mənsurun asılmış başı bərdar, işte gör!**

H.Mənsur əqidə yolunda ölməyə getməyi bacaran kişilik, mərdlik rəmzi kimi, bütün sufilər üçün əhdə sadıqlıq, qorxmazlıq, mübarizlik və vüsala qovuşmaq üçün əzaba qatlaşmaq nümunəsi idi. Sufilik H.Mənsuru özünə örnək seçdi və bu nümunədən faydalandı. Mənsur ölümü sufilər üçün örnək oldu, onlar bu ölümdən faydalanıb pərvanə kimi oda can atmaqdan çəkinmədilər.

Burada S.Şirazinin bir beytini xatırlamaq yerinə düşər:

**Söylə nəyə lazımdır görünməyən bir hünər?
Ud yananda, mişk isə əziləndə iy verər.**

Hindistan torpağında bitən ud ağacı adı halda digər ağaclardan fərqlənməyə də, yandıqda olduqca gözəl ətir saçır. Eynilə müşkün ətirini duymaq üçün onun döyülüb əzilməsi lazım gəlir.

Bu mənada, əgər Mənsur dar ağacından asılmasaydı, Nəsimi diri-diri soyulmasaydı, bəlkə də adı sufi şairi kimi az tanınacaqdılar. Ancaq, baş vermiş hadisələr hər ikisinin şəxsiyyətini tanıdıb, onları dillər əzbərinə çevirdi. Ona görə də Nəsimi yuxarıdakı beytində, — «ənəlhəq» söyləməyə görə mənə dar ağacından as-salar qəm deyil, necə ki, Mənsurun asılmış başının verdiyi faydaya bax, gör, — fikrini vermişdir.

**Çün fəna darını ol Mənsur olubdur istəyəm,
Olmayan Mənsur «Ənəlhəq», «Ləysə-fiddar» istəməz.**

Bu fani dünyanın dar ağacını Mənsur öz istəyi ilə seçib, çünki eşqində Mənsur səviyyəsinə ucalmayanlar nə «ənəlhəq» deyə bilər, nə də ucalıqdan ölüm qəbul edə bilər.

Sufiliyə görə insan hadisələrin mahiyyətini dərk etmədikcə yalançı etiqaadın quluna çevrilir. Yəni, dili ilə «La ilahə illallah» dediyi halda, Allahın nurunu yaratdığı mövcudatlarda görə bilmir. Ona görə də, sufilər belə insanların etiqaadını yalançı etiqaad adlandırdır. Aləmi və aləm içində özünü dərk etməyə qadir olan kamil insanlar isə öz eşqinə sadıqlıyın və güclü etiqaadın sayəsində

«ənəlhəq» deməyə əsas verən ilahi nurlanmanın səviyyəsinə ucala bilərlər. Şeksiz onlar övliyadırlar.

Bu övliyalara haqqı dana bilməzlər, əksinə, haqqı tanımayanlara onu tanıdırdılar. Onlar Allahın yox, yalançı etiqaadla «La ilahə illallah» deyənlərin inkarında durub, öz sıralarına dəvət edirdilər. «Canda kim, eşq olmadı, dildə xəbər nə faidə» qəzəli müqayisəli şəkildə, gözəl təşbehlərlə yalançı etiqaadın faydasız olmasını, həqiqi əşiqə isə, eşqi yolunda heç nəyin mane ola bilməyəcəyini açıqlayır.

Başqa bir qəzəldə:

**Kim ki, səni sevmədi, eşqinə can vermədi,
Yoxdur anın həqiqinə zərrəcə iqrarımız.**

—deyən şair haqqı sevməyən, onun eşqi yolunda can verməyə hazır olmayan dindarlara deyir ki, sizin etiqaadınıza zərrəcə inanmırıq və bunu dilimizə götürə bilmərik.

**Mənsur kimi söylərisəm daim «ənəlhəq»
Yapışdım anın zülfünə kim, dar ələ girdi.**

Burada da şair, «ənəlhəq»qi mənəfətli və ucalıq hesab edərək, bu sözdən bərk tutmasını «yapışdım onun zülfünə» kimi ifadə ilə hürufi rəmzinə görə sirlə, sehrli bir aləmə işarə edir.

Beyt belə şərh olunur: «Sehrli bir aləmdən xəbər verdiyinə görə daim Mənsur kimi «ənəlhəq» söylərəm ki, bu xoşbəxtlik mənəfəti əlimdə olsun».

**Ayəti-təbbət əlilə nə dəvi eylədin
Uş hənuz oldu, «ənəlhəq» dasitani səndədir.**

«Təbbət» (qurusun, qurusun əlin) Quranın «Əbu-Ləhəb» surəsinin 1-ci ayəsindən götürülmüş kəlamdır. Məhəmməd (s) peyğəmbərliyinin ilk dövründə əmisi Əbu Ləhəb tərəfindən sonsuz

təhqirlərə və təqiblərə məruz qalmış, Əbu Ləhəbən arvadı Ümm Cəməyl isə (Əbu Süfyanın bacısı), onun yoluna daş-kəsək atar, üstünə çirkab sular tullayardı. Peyğəmbərə həmin şəxsləri lənətləyən surə nazil olmuşdur. Həmin surənin 1-ci ayəsində belə deyilir: «Əbu Ləhəbin əlləri qurusun, qurudu da». Bunları bildikdən sonra, şairin beytini belə açıqlamaq olar: «Əlləri qurusun ayəti ilə necə tələb etdinsə, o saat da oldu və bu əhvalatın sərgüzəşti səndən olduğuna görə «haqq mənəm»liyin bir daha sübut olundu».

Burada «ənəlhəq» haşqa misralarda olduğu kimi sufünün dilindən yox, bilavasitə Allahın dilindən söylənilmiş kimi verildiyinə görə, gizli yox, öz hərfi tərcümə mənasında işlədilmişdir.

Nəsiminin bir daha Allaha müraciətlə yazdığı «Götür niqabü-vü xəlqə görün, ey şəmsi qəmər» misrası ilə başlayan qəzəlinin sonunda, belə bir möcüzənin baş verməsi, şairin könül nurlanması ilə haqqa yetişməsi, küllə güzün birləşməsi hadisəsi baş verir:

**İrişdi möcüsü həqqin Nəsimiyə çün kim.
Anın üçün ki, ana haq dedilər əhli-nəzər.**

Hadisə-beytin birinci misrasında ifadə olunur. İkinci misrada isə əhli nəzərin (etibar əhlinin) Nəsiminin «haqq məndədir» demək məqamına yetişdiyini görərək, haqq ilə haqq olmuş şairə, yeni, vəhdətdə olan küllə cüzün birliyinə, küllün adı ilə «haqq» dedilər. Nəsimi burada etibar əhli dedikdə, söz yox ki, ona inanıb arxasınca gedən, «ənəlhəq»qin siriyyə vəqif olan kamil insanları nəzərdə tuturdu. Bəzi şərhçilərin dediyi kimi, bu heç də Nəsiminin özünü Allah adlandırması demək deyildir. Çünki Nəsimi insan, bəşər olduğunu Allahınsa dini həqiqət kimi hər cür təriflərə layiq olduğunu bilərək deyirdi:

**Ey Nəsimi sən həqi bil, həqqə iqrar etləgil,
Çün sən insan, bəşərsən, həqqi din sübhan mənəm.**

Allahın adından özünə müraciətlə yazdığı bu beyt belə şərh olunur: «Ey Nəsimi sən dini həqiqətləri bil və haqqa iman

gətirdiyini dilinlə iqrar etlə, çünki sən insan oğlu insansan, mən isə, hər cür təriflərə layiq dini həqiqətdəm».

Belə misalları çox göstərmək olar. Hürufilərin insan sifətində Allaha məxsus xüsusiyyətləri görməsi və «ənəlhəq» deməyin yetişməsi məqamında Allahın kamil insan sifətində görünməsini tərənnüm etmələri, onların təqib səbəblərindən biri olmuşdur. Mövhumatçı din xadimləri Nəsimi «ənəlhəq»qini anlamaq istəmir, bu günəşin işığından qaçırdılar. Sədi Şirazi demişkən:

**Həyat verən bu günəşin özü də,
Çirkin şeydir yarasanın gözündə.**

Belə «yarasalar», yanlış olaraq hürufiləri insanı allahlaşdırmaqda, yaxud, insanı Allah adlandırmaqda günahlandırıldılar. Belələrinə cavab kimi səciyyəvi olan Nəsimi qəzəllərindən birini təhlil edib, şərhini vermək, mənəcə dəyərli olar:

**Kim dilərsə görməyə təhqiqə rəhman surətin,
Gəlsin uş, görsün yəqin can ilə canan surətin.**

**Münkir olma bu sözə, varub kəlamüllahda gör,
«Əhsəni təqvim» ilə göstərdi rəhman surətin.**

**«Mən ərəfnə» hökmü ilə öz nəfsini gər bilməsən,
Həq bilir səndən ayırmaz kimsə heyvan surətin.**

**«Künti kənz» əsrari məxfi qalması deyib, fəqih,
Verdi uş adam libasında sənə can surətin.**

**Təki əmrullah qılıncı boynuna düşmək üçün,
Zahidi gör kim, uzatmışdır müsəlman surətin.**

**Daima çün, Nəsimi həq görər, «Lareyb fit»,
Dilbərin üzündə billah gördü yəzdan surətin.**

Birinci misrada şair, həqiqəti araşdırıb Allahın mehriban surətini görmək istəyənlərə ikinci misra ilə belə cavab verir ki, gəlsin Nəsimi eşqində canla canan (Allah) olan surəti görsün. Həm də küllə cüzün vəhdətinin Nəsimi surətində təzahürünü görsün, fikrini ifadə etmişdir. Bu fikir ikinci beytdə öz əksini tapıb tamamlanır. Belə ki, bunun inkarında olanlara deyir: «Allah kəlamı olan Qurana baxsan mənəm dediklərimi tapa bilərsən, yəni «əhsəni təqvim» ilə öz mehriban surətini insana verdiyini görərsən». «Əhsəni təqvim» («Ət-tin» surəsi İV ayə) Quran kəlamı olub «gözəl gün», «yararıq gün» mənası daşımaqla, Adəmin yaradılması gününü bildirir.

Üçüncü beytdə işlədilan «mən ərfəna» ifadəsi «ərf əhli» mənasını daşıyır. Quranın «Əl-ə'raf» surəsinin 46-cı ayəsində ərafın cənnətlə cəhənnəm arasında olan bir sədd, cənnətə sonuncu daxil olacaq bir qrup insanın toplaşdığı yer olduğu, onların cənnət və cəhənnəm əhlini görüb seyr edəcəyi bildirilir. Həmin surənin 48-ci ayəsində isə belə deyilir: «Əraf əhli üzlerindən tanıdıqları adama müracət edib: «Sizə nə yığdığınız mal dövlət nə də təkəbbürünüz bir fayda verdi» — deyəcək».

«Əl-həcc» surəsinin 7-ci ayəsində «qiyamət günü mütləq gələcəkdir», deyilir.

«Əl-əraf» surəsinin 8-ci ayəsində oxuyuruq: «O gün əməllərin çəkilməsi haqdır. Təvzələri ağır gələnlər nicat tapanlardır». Məhşər günü sorğu-sualla hər kəsin savab və günahları müqayisə olunacaq, savabı böyük olanın əməl dəftəri sağ əlinə verilərək cənnətə, günahı böyük olanların əməl dəftəri sol əlinə verilərək cəhənnəmə göndəriləcəkdir. Cəhənnəmə göndərilənlər sonsuz əzablara, işgəncələrə məruz qalır, onlar heyvan səviyyəsinə endirilir. Bu baxımdan üçüncü beyti belə şərh etmək olar: «Hesab günü hökmünü yada salıb nəfsini bu dünyada idarə etməsən, Allah bilir başına nələr gələcək və sənənlə heyvana fərq qoyulmacaq».

Dördüncü beytdə işlədilmiş «küntə kənz» Qurandan götürülmüş «Allah adlanan gizli xəzinə» mənası verən ifadə olduğunu bilirlik. Bir daha «Quran» kəlamlarından ustalıqla istifadə edən

Nəsimi bu beytdə, -o hüquq alimi (yəni, hər şeyi qayda-qanunla yaradan) Allah adlanan gizli xəzinənin sirləri məxfi qalmasını deyər insan libasında Adəmi yaratdı və ona öz surətində can verdi, — demişdir.

Quranın «Əl-Fürqan» surəsinin 2-ci ayəsində, — «O hər şeyi yaratmış və onu (onun nə cür olacağını) əvvəlcədən müəyyən etmişdir», — yazılmaqla Allahın hər şeyi düşünlümlü şəkildə ölçü-biçi ilə yaratdığı vurğulanır.

«Əs-səcdə» surəsinin 9-cu ayəsində isə belə yazılıb: «Sonra onu düzəldib insan şəklinə saldı və ona öz ruhandan üfürdü: o size göz, qulaq və ürək verdi. Siz az şükür edirsiniz!»

Hürufilərdə Allah və insan surətlərinin yaxınlaşdırılıb eyniləşdirilməsi bu hadisədən irəli gəlirdi.

Dindarlar içərisində belə bir deyim vardır: «Allahın qılıncı qarşısında müsəlmanların boynu tükəndən nazikdir». Beşinci beytdə Nəsimi həmin ifadəni poetik dildə işlədərək deyir ki, Allahın qılıncının boynuna düşməsinə itaət edən dindarı gör ki, öz müsəlman surətini necə (ibadət vaxtı) irəli uzatmışdır. Hər şey Allahın əlindədir, onun hökmü ilə yerinə yetirilir və onun qəderindən qaçmaq mümkün deyildir, — müsəlmanların vacib inancıdır. Hər bir müsəlmanın bu inama qul olması həmin beytdə olduqca gözəl ifadə olunmuşdur.

Altıncı beytdə işlədilan «ləreyb fi» ifadəsində «fi» sözü «fi» kimi işlədilmiş Quran kəlamıdır və «dini elmə (şəriətə) şəkk gətirmə» mənasını daşıyır. Bu beytdə Nəsimi Allahı öz eşqinin dilbəri adlandırdı və onun üz cizgilərində «Quran»ı gördüyünü söyləyir. Beyt təamlığı ilə belə şərh olunur: «Nəsimi daim könülündə haqqı və Allaha and olsun ki, onun surətində «Quran»ı görür, buna şəkk etmə».

Nəsimi poeziyasına, onun eşq və elminə, dini etiqadına, poeziyasının gücünə, inkaredilməz məntiqinə, nəhayət iradə və dözümlü təmsal kimi şəxsiyyətinə sonsuz hörmət bəslədiyimdən, and içirəm ki, şairin sözlərinin doğruluğuna zərəcə şübhəm yoxdur.

Məsələ burasındadır ki, insan dərk edə bilmədiyi hər bir hadisəyə, ya mövhumı don geydirib möcüzə səviyyəsinə qaldırır, ya

da, yalan, rıya gözbağlıca və s. adlandıraraq, heçə endirir. Əslində foksçunun göstərdiyi hər bir foks ilk baxışda anlaşılmaz olduğuna görə qeyri adilik kimi baxılır. Ancaq, foksçu hər hansı bir foksunun sirtini açıqladıqda bunun çox adı, hamının bacaracağı bir şey olduğu məlum olur.

Nəsiminin anlaşılmazlığı da, təsəvvüf fəlsəfəsinin öyrənilməməsindən, sufi təlimi bərdə məlumatların azlığından, hürufi rəmzlərini tam açıqlayan mənbələrin yoxluğundan, şairin az araşdırılmasından və araşdırıcıların dini bilgilərinin zəifliyindən irəli gəlmişdir.

Nəsimi araşdırıcılarının böyük mübahisəsinə səbəb olan məsələlərdən biri də «iki dünya», yaxud «ikən dünya» məsələsidir.

«İKİ», YOXSƏ «İKƏN»

Son 20+30 il ərzində şimal və cənubi Azərbaycan alimlərinin gərgin mübahisəsinə səbəb olan «iki», yaxud «ikən» məsələsi hələ də öz həllini tapa bilməmişdir. Əslində burada mübahisə etməli heç nə yoxdur, hər şey çox sadə və aydındır, düzgün yazılmış «iki» səhv kimi qiymətləndirilib «ikən» təqdim olunmuşdur. «İkən» yazıldığını iddia edənlərin fikrincə əski Azərbaycan əlifbası ilə yazılmış «ikən» (الکسن) sözündə «n»-nin üstündəki nöqtə hansısa səbəbdən (bəlkə də üzüköçürən katiblərin səhvi üzündən) itmiş və bu söz «iki» (الکس) kimi oxunmuşdur. İslam dini etiqadına və ərəb qrafikasına yaxından bələd olduğum üçün qabaqcadan cəsarətlə deyə bilərəm ki, bu yanlışdır. Ərəb qrafikasında «n» (ن) və «i» (ي) hərflərinin yazılışları birbirindən çox fərqlənir. Tutaq ki, hansısa xəttatın yazısında bunların yaxınlığı əldə olunub və ilk baxışda «ikən» yazıldığına inanaq. Yəni, İ.Nəsiminin məşhur «Sığmazam» qəzəlində «n»-nin üstündə nöqtənin düşməsinə qəbul edək. Çünki, oxşar texniki səhvlərə ədəbiyyatımızda çox təsadüf olunmuşdur, deməli belə hal mümkündür. Ancaq, heç kəs deyə bilməz ki, belə texniki səhv şairin bütün yaradıcılığına aid edilməlidir.

Belə ki, 1987-ci ildə Bakıda çap edilmiş İ.Nəsiminin «İraq Divanı» kitabında 20-dən çox «iki dünya», «iki aləm» (səh. 19, beyt 6; səh.22, beyt 6; səh.30, beyt 1; səh. 4, beyt 4; səh. 53, beyt 9; səh. 57, beyt 3; səh. 62, beyt 6; səh. 69, beyt 8; səh. 97, beyt 1; səh. 98, beyt 7; səh. 99, beyt 3; səh. 104, beyt 3; səh. 138, beyt 3; səh. 149, beyt 1; səh. 151, beyt 1; səh. 168, beyt 1.) ifadələrinə təsadüf olunur. Bütün bu misallarda «n»-nin üzərindən nöqtənin itməsi praktiki olaraq qeyri mümkündür.

Digər tərəfdən, sufiliyin islam təriqəti, hürufiliyin bu təriqətdə bir cərəyan olduğunu bilirlik və Nəsiminin güclü etiqada malik

müsəlman olması artıq heç kəsə şübhə doğurmamalıdır. Az da olsa şübhə ilə yanaşanlar varsa onlar üçün şairin daha bir qəzəlinin təhlilini vermək mənə, faydalı olar:

**Əgərçi candansan, candan nihansan,
Değilsən candan ayrı, bəlkə, cansan.**

**Kimi verməz nişan səndən əgərçi,
Yerü gög dopdolu cümlə-nişansan.**

**Necə gizlədəyim, məndən səniyçün,
Nəyə kim baxıram, anda əyansan.**

**Xəcil eylər rüxün hüsn ilə ayı,
Məgər sən fitneyi-axirəmansan?**

**Ərəbin dili bağlandı dilindən,
Səni kimdir deyən kim, türkmənsan.**

**Canımı tərھ edib bezdim cahandan,
Səni buldum ki, can ilə cahansan.**

**Görən sən, görünən sənənsən gözümdə,
Söz etmə, gəl, vəli, külli-lisansan.**

**Vəhyi-mütləqdir, ey arif, bu gövtər,
Bu sözü bil ki, andan tərçümənsan.**

**Ətəkin silk, əlin çək kün -fəkandan,
Nə axir zübdəyi-kövnü məkansan.**

**Nəsimi, sür, bu gün dövrən sənidir,
Əcəb kim, Xosrovi- sahibzamənsan.**

Şair birinci misrada «Ey Allah candasansa candan da gizləsən» deyərək, məsələni bir qədər şübhəli qoyur və ikinci misrada «Candan ayrı deyilsən bəlkə də cansan» ifadəsi ilə şübhələri dağıdır.

İkinci beytdə — kimsə (Allah hər şeydə təcəllə edir müddəasını qəbul etməyənlər) sənin əlamətlərini görüb dərk etməsə də, yer, göy, hər yan sənəin əlamətlərinlə dopdoludur, — deyilir.

Üçüncü beytdə sufilerin «La mövcuda iləllah» müddəasının təsdiqi olaraq belə fikir ifadə olunmuşdur: «Səni özümdən necə qizlədim ki, hər nəyə baxsam sənəin təcəllanı görürəm və sən gözlərimin önündə aşkar olursan».

Dördüncü beytdə Allahın çöhrəsinin gözəlliyi hər şey, o cümlədən ayı xəcalətli qoyar deyilir və ikinci misrada «gözəllərin peşəsi fitnə-fəsad törətməkdir» ehyamı ilə, Axirət zamanının fitfasını verəcək kəsin qarşısında həmin sual qoyulur. Yəni ki, sən hər şeyə qadir olduğun halda, bütün yaxşı əməllərinlə bahəm, Axirətin fitvasını verməyin gözəlliyindən irəli gələn bir əməldirmi?

Beşinci beytdə deyilir ki, Quranı ərəb dilində göndərməyinizlə dilinlə (Quranla) ərəbin dilində bağlılıq yarandı, ancaq heç kəs sənəin konkret olaraq hansısa bir millətə mənsub olduğunu söyləyə bilməz.

Altıncı beytdə sufünün öz eşqinin vüsəlinə yetişməsi üçün bu dünyanı tərk etməklə əbədiyyətə qovuşmağa can atması məqamına toxunularaq belə deyilmişdir: «Canımı başlı-başına buraxmışam, çünki dünyadan bezmişəm və sənə sığınmışam, sənə qovuşmağa can atıram, arzuma yetişsəm canımda qovuşduğum cahanim olarsan».

Yeddinci beytdə, — görən gözüm də, daim gözlərimin önündə olan da sənənsən, ey ağam, öz zəngin, dilinlə sözlərimi söz eyləmə — deyilmişdir. Burada şair «zəngin dilin» dedikdə «Quran»a və onun bütün bəşər müsəlmanları üçün dəyişilməz və zəngin olmasına işarə edir. Bu mənada «sözlərimi Qurana görə günah hesab etmə» fikrini anlamaq lazımdır.

Səkkizinci beytdə şairin müraciət etdiyi ünvan tam aşkarlığı ilə göstərilərək deyilir: «Ey arif insan, bil ki, söhbət Allahdan, ondan nazil olmuş həqiqətdən (yəni, Qurandan) gedir və Allahın varlığı, onun haqqında doğru məlumatlar «Quran» vasitəsi ilə bizə çatdırılmışdır».

Doqquzuncu beytdə işlədilmiş «ətəyin silk əl çək» ifadəsi «dad eylə, əl çək» mənası verən xalq içərisində bu gün də işlədilən bir deyimdir. Şair bu ifadədən istifadə edərək belə bir fikir söyləmişdir: «Dad eylə, əl çək bu xarabə dünyadan, nədən ki, axirət məkanının (o dünyanın) ən bəyənilmiş varlığısan».

Burada eşq və elmi, dini etiqadı və saflığı ilə övliyalığa layiq olan şair o dünyada cənnətə gedəcəyinə əmin olduğundan, özünü bəyənilmiş varlıq adlandırır, həm də çox aydın «bu dünya» və «o dünya» ifadələrini işlədir.

Onuncu beytdə həyata nikbin baxan, bu dünyada şairliyin şahıq məqamına yetişmiş Nəsimi deyir ki, Xosrov Ənuşirəvan (VI əsr sasanilər dövlətinin hökmdarı) kimi zəmanənin sahibisən, kefini çək, dövrən səninkidir.

Bu qəzəldə Nəsimi Allahu öz canı, görəni gözü üreyinin və beyninin ağası adlandırmış, onun bütün millətlərə və dillərə mənsubluğunu bildirmiş, bütün gördüklərində onun əlamətlərini gördüyünü demiş, bu dünyanın familiyini, insanın axirət dünyasının varlığını güclü poetik dillə obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Mə-nə elə gəlir ki, doqquzuncu beytdəki «iki dünya»ni heç kəs etiraz edə bilməz, çünki burada nöqtə itməsindən söhbət gedə bilməz. Buna baxmayaraq yenə də dəlillərimizi göstərməkdə davam edək.

Allah özünün dərkçi üçün insan yaratmaq ilhamı ilə əvvəlcə yeri və göyü, cənnət və cəhənnəmi, yerdə və göydə olan hər şeyi yaratmış, sonra isə insanı xəlvət etmişdir.

Bu hadisə Nəsimi poeziyasında da öz əksini tapıb :

**Çuş qıldı əqli-küll, gəldi vücudə kainat,
Kafu nun əmrindən oldu du cahan yekbər məst.**

Allahın ilhamı coşub kainatı yaratdı, bunun üçün bir «ol!» əmri kifayət etdi ki, iki dünya birdən yaransın — deyib şair.

Bu misalda, işlədilmiş «du cahan» ifadəsində heç bir nöqtə düşümindən söhbət gedə bilməz və bu dəlilin inkarı qeyri-mümkündür. Başqa bir qəzəldə Nəsimi axirətə dərk eyləməyənləri dəli adlandırır və deyir ki, ağıllısansa bu fani qəddar dünyadan bərk yapışma:

**Kəsb eyləməyən axirəti, anı dəli bil,
Gər aqıl isən dünyəvi-qəddarə yapışma!**

Quranın «Ər-rum» surəsinin 7-ci ayəsində bu qəbildən olan insanlar üçün deyilir: «Onlar dünya həyatının zahirini bilirlər, axirətdən isə xəbərsizdirlər».

Müsəlman olmaq üçün üç amilin-inam, iman, iqrar, — sözsüz və şərtsiz qəbul olunmasının vacibliyini qeyd etmişdik. Onda, imanın beşinci şərtini bir də xatırlayaq: «Axirət gününə (bu dünya və o dünyanın, cənnət və cəhənnəmin varlığına) inandım». Nəsiminin nə qədər dərin islam etiqadında olması, Allaha ilahi eşqlə bağlılığı, bu dünyanı fani hesab etməsi, vüsala qovuşmaq üçün o dünyaya yetişməyə hər vasitə ilə can atmasını bütün misal götürülən nümunələr boyu izlədik. Belə olan halda, şair nə üçün «Məndə sığır iki cahan» deməsin?..

Nəsimi bu ifadə ilə, müsəlmanın iki dünyası olmasına işarə edərək, özünün də bunu qəbul edən (özündə sığdıran, yəni, hər ikisinin varlığını dərk edən) müsəlman olduğunu bildirmişdir. Bütün yazılarında «Quran»dan bəhrələnen şair elə burada da «Quran»a istinad etmiş və əsl dünyanı əbədiyyət dünyası hesab etmişdir. Əgər Nəsimi haqqa iman götürmüşdirsə bu onun həqiqi inamından irəli gəlirdi.

Allah eşqi onun qəlbinə hakim olduğundan, ona iman götürməyin vacibliyini bildirib, hər dildə ifadə olunan imanı qəbul etməirdi, onu qəlbədən kənar, boğazdan yuxarı hesab edərək deyirdi:

**Ey Nəsimi, həq qətində çün yəqin iman imiş,
Hər şəhadət kim, yəqindən tişradır, iman dögül.**

«İki dünya», «iki aləm» ifadələri demək olar ki, bütün klassik müsəlman şair və yazıçıların əsərlərində öz əksini tapmış, bir çox müasir ədiblərimiz də bu ənənəyə sadıq qalmışlar.

Məsələn şairlər şairi N.Gəncevi «Leyli Məcnun» əsərində (Bakı, 1983) Allaha müraciətlə deyir:

**Ey iki dünyanın saray ağası.
O qabu- qövseynin mahir ustası.**

Başqa bir yerdə:

**Sənin torpağında bəzəndi Adəm,
Nurunla bəzəndi hər iki aləm.**

Sədi Şirazinin «Gülüstən» əsərindən bir misal götürək: «Yox-sulluq hər iki dünyada üzü qaralıqdır. Çünki yoxsulluq aparıb dinsizliyə çıxarır».

Nəsiminin «İraq divanı» (Bakı 1987) kitabında şərhlərin müəllifi Məmmədli Əsgərov belə yazır: «İki cahan — klassik ədəbiyyatımızda (poetik anlayışı) çox işlənmiş ifadədir».

Hörmətli yazığımız İsa Hüseynov isə «Məhşər» romanında «ikən» iddiasında olanlara daha kəskin, cavab verərək deyir: «... çökük sinəli, kəhrəba üzlü, gecə gözlü məkansızın müqəddəs «iki cahan» kəlmələri isə, qorxu əsiri bir cahil əli ilə «ikən cahan» yazılıb. Nəsiminin elmi ilə birlikdə özünü də, Bakının ten ortasında qoyulmuş heykəlini də, heykəlin dövrəsində daşlarda daşlaşıb qalmış «Ənəlhəq»qi də tamam mənasızlaşdıracaqdı».

Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Ancaq «iki cahan» barədə bütün şübhələri əritmək üçün deyilənlər kifayətdir. Məsələ burasındadır ki, Nəsiminin dini etiqadına kölgə sala biləcək heç bir kəlməsinə, işarə və eyhamına rast gələ bil-

mədiyim halda, şairin araşdırıcıları öz yanlış şərhləri ilə onu dinsiz, müşrik (Allaha şəriq qoşan), yaxud, panteist kimi təqdim etmişlər. Söz yox ki, bu, İslam dinini onun əsatirlərini, şəriəti, tərqiət və cərəyanları bilməməkdən, təsəvvüf fəlsəfəsinin mahiyyətinə varmamaqdan, sufiliyin az öyrənilən və çətin bir sahə olmasından, hürufi rəmz və eyhamları ilə dolğun olan Nəsimi fəlsəfəsinin (Quş dilinin) açıqlanmasının çətinliyindən irəli gəlirdi.

Əslində Nəsimi dərin dini bilgilərə malik, sufünün dörd mərhələsini keçib (mənim nəzərimdə üç mərhələ) kamilləşmiş «Ənəlhəq» çağırmağa layiq övliya, insanlığın və şairliyin ən yüksək mərtəbəsinə yetişmiş filosof olmuşdur.

İmadəddin Nəsimi bir şair kimi Azərbaycan ədəbiyyatında öz möhtəşəmliyi ilə göylərə meydan oxuyan, onun ənginliyindən sədəsi gələn uca bir zirvədir. Mənim araşdırmalarım isə, bu zirvəyə gedən cığıra düşmək üçün kiçik bir izdir.

Güman edirəm ki, alim filoloqlarımız, filosof və dindarlarımız birgə fəaliyyət göstərərək, alpinistlərə məxsus peşakarlıq, qorxmazlıq və inadkarlıq sayəsində Nəsimi zirvəsinin fəthi uğrunda mübarizə aparıb, şairi öz xalqına daha yaxından tanıdı biləcəklər.

Bu işdə hamıya uğurlar dileyirəm!

Öz növbəmdə gördüyüm işlərlə kifayətlənmir və qismət olsa ömrümün sonunadək bu istiqamətdə axtarışlar aparacaq, əldə etdiyim nailiyyətləri Nəsimisəvərlərlə bölüşməyə çalışacağam.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR

1. Paşayev Q. və Əsgərov M.- İ.Nəsimi «İraq divanı», 1987.
 2. Qəhrəmanov C.-«Nəsimi divanının leksikası», 1970.
 3. Bünyadov Z., Məmmədəliyev V.-Quran (tərcüməsi), 1992.
 4. Məmmədov A., Məmmədəliyev V.- «Böyük övliyələr», 1993.
 5. Bayat F. -«Oğuz epik ənənəsi» və «Oğuz Kağan dastanı», 1993.
 6. Köprülü F. - İlk mütesəvvüflər...
 7. Bayat F. - Xoca Əhməd Yəsevi və xalq sufizminin bezi problemləri, Bakı, 1997.
 8. Məmmədəliyev V. -«İslam» qısa sorğu kitabı, 1985.
 9. «Azərbaycan mifoloji mətnləri», Bakı, 1998.
 10. Bertels E.- «Sufizm i sufizmskaya literatura», Moskva, 1965.
 11. Bəlviranlı Ə.K. -«İslam prinsipləri», 1993.
 12. Demidov S.-« Sufizm v Türkməniy», Aşxabad, 1976.
 13. Gözəlov F. -«Əhməd Yəsəvinin Tanrı Eşqi», «Qala» №31, 1991.
 14. Gözəlov F.-«Türk təsəvvüf şəri», «Qala» № 25, 1991.
 15. Ksenofontov Q.V.- «Xrestes», «Şamanizm i xristianstvo», İrkutsk, 1929.
 16. Fərhadəli M.-«Fəlsəfənin əsasları», 1996.
 17. Hüseynov İ. - «Məhşər» romanı.
 18. Vahabzadə B.İ.-«Fəryad» mənzum dram.
 19. Qabil - «Nəsimi» poeması.
 20. Məşədixanım Nemət- «Azərbaycanda pirlər», 1992.
 21. Şirazi S. - «Gülüstan».
 22. Füzuli M.- «Seçilmiş əsərləri», 1984.
 23. Gəncəvi N.-«Leyli və Məcnun», 1983.
 24. Masse A. -«İslam», 1992.
 25. Qasimova A.-«Füzuli yaradıcılığında quran rəvayətləri», 1995.
 26. Abdullayev B.T., Orucov Ə.Ə., Şirvani U.Z. -«Ərəb və fars sözləri lüğəti», 1985.
- Müxtəlif dini kitablar və ədəbiyyatlar.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Müəllifdən	3
«Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz»... ..	5
Nəsiminin həyatı barədə qısa məlumat.....	9
Nəsiminin dini etiqađı.....	13
Təsəvvüf fəlsəfəsinin mahiyyəti.....	18
Sufilik kamilləşmə yoludur	32
Arifi-laməkan otuz ikidir.....	51
Allahla vüsalın iqrarı.....	76
«İki», yoxsa «ikən».....	91

Əbülət Hasanoğlu (Ədilov)

NƏSİMİ «ƏNƏLHƏQ»QİNİN KÖKLƏRİ

Kompüterdə yığmışdır: *Abuşova P.M.*
Komputer tərtibatçısı: *Saatov P.Ə.*

Yığma verilmişdir 02.02.2004. Çapa imzalanmışdır 03.04.2004.
Fiziki çap vərəqi 6,25. Ofset kağızı №1. Sifariş №08.
300 nüsxə. Qiyməti müqavilə ilə.

“Şəfəq-İ.M.” İKF-nin mətbəəsi.
Bakı şəh. , Sabunçu qəs. , Əsədullayev küç. , 33.

Əbülfət L.

Həsən oğlu) 1

dilbər güşələrindən olan Səki rayonunun Baş Göynük kəndində dünyaya gərç açmışdır. 1973-cü ildə Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunu (indiki Neft Akademiyası) istilik energetikası mühəndisi ixtisası üzvə bitirmişdir.

Dörd övladı və dörd nəvəsi vardır.

Ə.Həsənoğlu 1975-ci ildə həqiqi hərbi xidməti başa vurduqdan sonra taleyini

respublikamızın enerji nəhəngi olan "Azərbaycan DRES" və nuri şəhəri sayılan Mingəçevirlə bağlamışdır.

"Azərbaycan DRES"-də təmir və istismarın inxizəti sahələrində icra etdiyi bütün vəzifələrdə özünü bacarıqlı müfəssis kimi göstərmişdir. Onun 30-dan çox sərələşdici təklifi istehsalata tətbiq olunmuşdur.

Fiziki və zehni fəaliyyəti ilə nur istehsal edən Ə.Həsənoğlu, öz dəyərli yazıları ilə də insanlara mənəvi nur bəxş etməkdədir.

Ə.Həsənoğlunun 1999-cü ildə çap edilən "Kamilliyə gedən yol" kitabı və mətbuat səhifələrində çap olunmuş yazıları oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

"Nəsimi ənaləuqqinin kökləri" kitabı onun geniş oxucu kütləsi ilə ikinci görüşüdür.

Dahə şair İmadəddin Nəsimi fəlsəfəsini yeni baxımdan açıqlayan bu kitab, inandırıcı ki, geniş oxucu marağını səbəb olacaqdır.